The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY :-
SHREE. P.H. KARANI
Date 17.10.2008

॥श्रीः॥अष्टादशसंस्काराः॥स्वेदन१ मर्दन२ मूर्छा३ स्थापन४ पातन५ निरोधद्रुतियमा६श्च॥दीपन८ गगनयासर्प्रभा
ण१० मथचारणविधानं११ च॥१॥गर्भद्रुति१२ बाह्यद्रुति१३ जारण१४ रसराजसारणं१५ चैव॥क्रामण१६ वेधो१७ भक्षण१८
भष्टादशमिति रसेकर्म॥२॥आसुरिपटुकटुत्रयचित्राईकमूलकैः कलांशश्च॥सूतस्यकांजिकेनत्रिदिनंमृदुवह्निना स्वेदः॥
॥३॥ ॥स्वेदनमिति॥यस्योपजीव्यतेकीर्तिःसंगमेवसुधाभुजां॥सश्रीमान्कारयामासस्वनिंसुग्धाबोधिनीं॥१॥श्रा
र्यांहृद्येनरसाष्टादशसंस्कारोद्देशःकृतः॥अधुनासंस्काराणांसाधनेलक्षणमाह॥अथस्वेदनं॥अथशोद्दिष्टस्यस्वेद
नसंस्कारस्यसाधनंस्पष्टयन्नाह॥सूतस्यखल्वयुक्तस्यपारदस्यत्रिदिनंदिनत्रयपरिमाणंयथास्यात्तथामृदुवह्निनास्व
ल्पाग्निनास्वेदःस्वेदनंकार्यं॥केनप्रकाररूपेणकांजिकेनसौवीरणकैःसह आसुरिपटुकटुत्रयचित्राईकमूलकैःसह
आसुरीराजिकापटुसैंधवलवणंविशेषकैश्चित्यटुशब्देनक्षारमपिव्याख्यानयंतिकटुकत्रयंशुंठीमरीचिपिप्पल्यः चि
त्रकंमतांतरेणाईकंकंदविशेषः॥नागरंहेतुमूलकंकंदविशेषःप्रतीतः॥नानितैः किंविशिष्टैरेतैः कलांशोंशांशप्रत्ये
कंसंयुज्यते॥सर्वेसम्मतामितिव्याख्यानं॥अत्रविशेषःकांजिकमिति॥सर्वधान्याम्लसंधानंतुषवर्ज्यंतुकारयेत्॥
उरगाबिल्वफलाक्कोलालघुपर्णीज्ञातावरी॥तेनयुक्तंरसस्विन्नंत्रिदिनंमृदुवह्निना॥दोलायंत्रेणनीत्रेणमर्दयित्वापुनःपुनः
रसेंद्रमंगलादिति॥क्षाराम्लैरौषधैर्वापिडोलायंत्रस्थितस्यहि॥पचनेस्वेदनाख्यस्यान्मलशैथिल्यकारकं॥इतिपरि
भाषा॥द्रवद्रव्येणभांडस्यपूरितार्धोदरस्यच॥मुखस्योभयतोहारंदृढंकृत्वाप्रयत्नतः॥नस्योपरिक्षिपेद्वंशनलमध्येर
सपोटलीं॥बध्वानुस्वेदयेदेतन्नडोलायंत्रमितिस्मृतं॥ ॥अथमर्दनं॥स्वेदितस्यद्वितीयोद्दिष्टस्यमर्दनस्यसाधनं
स्पष्टयन्नाह॥गुडदग्धोर्णालवणैर्मंदिरधूमेष्टिकासुरीसाद्वितैः॥रसषोडशांश १६ मानैःसकांजिकैस्त्रिदिनं॥४॥
एतैरौषधैर्दिनत्रयपरिमाणंरसस्यमर्दनंकार्यं॥एतैःकैः गुडदग्धोर्णालवणैःगुडःइक्षुविकारःलवणःप्रतीतःदग्धो

519
1436

र्णादग्धाचासौऊर्णाचेतिसमासः॥ऊर्णाप्रतीतामेषमेष्यास्तुरोमनिचयमित्यर्थः॥लवणंसैंधवमेवं।गुडदग्धोर्णारजनीवा
पाठः॥तत्रहरिद्रायात्यामंसैंधवंषोडशांशैःरसात्षोडशांशाःप्रत्येकंसंबंधः॥त्रिदोषश्चवरूथैश्चतुर्गुणैर्बद्धःसूतःस्थाप्यः
स्युभेहनि॥लोहार्कीक्षमजरवल्लेवुनमेधेचतुमर्दयेत्॥उद्दिष्टैरौषधैःसार्धंसर्वाम्लैःकांजिकैरपि॥षेषणंमर्दनाख्यंस्यान्नह
हिर्मलनाशने॥इतिपरिभाषा॥अत्रयंत्रंतुरवल्याख्यंज्ञेयं॥तल्लक्षणंतु॥खल्वयोग्याशिलानीलाश्यामास्निग्धादृढागुरु
षोडशांगुलउत्सेधोनवांगुलिकविस्तरात्॥खल्वयोग्यशिलालक्षणंप्रसंगाद्युक्तं॥उत्सेधेननवांगुलःखलुकलातुल्यंगुलो
यामवान्विस्तारेणदशांगुलोमुनिभिर्नेर्म्मस्तथैवांगुलैः॥पाल्याद्यंगुलविस्तरश्चमस्रणोनोवार्धचंद्रोपमोघर्षोद्वादश
कांगुलश्चनरयंत्रखल्वोमतोमर्दने॥इति॥४॥ ॥मर्दितरसस्यमूर्छनात्तृतीयसंस्कारमाह॥मलशिखिविषाभिधानारसस्य
नैसर्गिकाख्ययोदोषाः॥मूर्छामलेनकुरुतेशिखिनाहविषेणमृत्युंच॥५॥रसस्यपारदस्यदोषास्त्रयः त्रिसंख्याकावर्तते
किंविशिष्टाःमलाशिखिविषाभिधानाःमलश्चशिखीचविषंचनाम्नेवाभिधानंनामयेषांतेतथोक्ताःपुनःकिंविशिष्टाः॥नैस
र्गिकाःनिसर्गउत्पत्तिस्तत्संबंधिनःसहजाइत्यर्थः॥विशेषश्चात्र।मलाद्याःपंचदोषाःस्युर्भूमाद्याःसप्तकंचुकीः॥कुष्ठाश्वा
ष्टौरसांतस्थाःरसेनैनंदोषदाः॥रससंकेतकलिकायामिति। यद्यपिरसेंद्रमंगलेपंचमलादयोनैसर्गिकादोषाःकथिता
स्तथाप्यत्रत्रयएव॥अन्येऽपुरुलंचापलत्वंनैसर्गिकादोषाःरूपेकुतोनस्तः॥त्रिभिःस्वेदनमर्दनमूर्छनात्मकैःसंस्कारैर
निर्हृतैःनैसर्गिकप्रहणार्हकारिकाणामपिग्रहणंस्यात्॥अत्रनैसर्गिकाउक्ताःवैकारिकाःकुतोनोक्ताःवैकारिकाणांभावा
भावात्॥रसेदोषास्त्रयःभाव्यमानःकिंकरोतिमलेनमलदोषेणमूर्छोद्रियमोहंकुरुते। चेतिसमुच्चये॥एषामतोपहरणंका
र्यमितिभावः॥स्वरूपस्यविनाशेनपिष्टीत्वापादनंहियत्॥विहाद्रिर्जितसूतोसौनष्टपिष्टिःसउच्यते॥मर्दनादिष्टसंपन्नैर्नष्ट
पिष्टिकारकं॥तन्मूर्छनमितिप्रोक्तंदोषत्रयविनाशनमितियंत्रमत्रखल्वमेवद्रष्टव्यं॥५॥ ॥त्रिदोषापहरणंमूर्छ

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नंचाह॥गृहकन्याहरनिमलंत्रिफलाग्निंचित्रकश्चविषं॥तस्मादेभिर्मिश्रैःवारान्संमूर्छयेत्सत॥६॥गृहकन्यागृहकुमारिका
मलंमथमंदोषंहरति॥पुनश्चित्रफलानांसमाहारःअग्निंद्वितीयदोषंहरतिसमाहारोयथा॥एकाहरीतकीयोज्याद्वेचयोज्येविभीतकी॥चत्वार्योमलकान्येवत्रिफलेयंप्रकीर्तिता।पुनश्चित्रकोग्निःविषंतृतीयंदोषंहरति।इरीकरोतीत्यर्थः॥तस्मात्तैर्नोरैभिश्चिभिःगृहकन्यात्रिफलाचित्रकैर्मिश्रितैरेकीकृतैरसंसप्तवारान्मूर्छयेत्॥विधिवन्मूर्छनंकुर्यात्॥विशेषश्चात्रमूर्छनेरसराजस्यकर्तव्यंवादिभिःसदा॥विषैश्चिफलयापूर्वंहरत्योषविषैस्तथा॥१॥कर्कोटीक्षीरकंदाभ्यांचित्रेणगृहकन्यया॥एतैनवाथसंमर्द्यायामंमेकंतुपारदः॥किंनरंयंत्रमादायद्योषध्येलेपयेतलं॥नवसारयुतंसूतंयंत्रमध्यगतंन्यसेत्॥३॥दद्याद्रसोपरिस्त्रावंसंधिलेपंदृढंमृदा॥लवणेनचसंपूर्यद्वारंसंरुध्ययत्नतः॥४॥चुल्लिकोपरिसंस्थाप्यदृढाग्निंज्वालयेत्सुधीः॥यामैकेननदुर्नाम्यंकर्तव्यंसीतलौरसः॥५॥यंत्राद्धृत्यप्रयत्नेनसूतमुत्थाप्यमूर्छितं॥अमूर्छितंतदादेयंकुलीशंमूर्छितंरसे॥६॥सिंधूत्थटंकणाभ्यांचमर्दयेन्मधुसंयुतं॥दोलायंत्रेननःस्वेद्यःक्षाराम्ललवणैःसह॥७॥उत्थायमूर्छयेत्सम्यङ्गाहारंद्वाररसेश्वरः॥पुनरुत्थापनंकुर्यादेवंविज्ञातिवारकं॥इतिरससागरेगद्य॥ ॥मूर्छितरसस्योत्थापनसंस्कारमाह॥अमुनाविरेचनेनहिंसुविश्वत्थोनागवंगपरिमुक्तः॥सूतःपाननयंत्रेसमुत्थितंसन्पाननयंत्रेस्रुलीहयसंपुटेसम्यक्विधानोत्थितःसन्कुस्मात्काजिकंसौवीरंसर्ववर्णितनत्क्वाथसंयोगादित्यर्थः॥काजिकंक्वाथात्॥७॥सूतोनागवंगपरिमुक्तोभवतिनागवंगाभ्यांदोषाभ्यांविरहितःपारदोभवतीत्यर्थः॥विशिष्टःसन्समुत्थितः॥हिनिश्चितं॥अमुनाविरेचनेनठक्कणौधनेनसूतःसुविशुद्धोभवेत्॥विशेषःशुद्धोभवेदित्युत्थापनं॥अनेनविधिनाखिंगुलस्योत्थापनंभवति॥स्वेदनादियोगेनस्वरूपापादनंयतः॥नदुत्थापनमित्युक्तंमूर्छाव्यापनिनाशनंनहिउत्तमूर्ध्वस्योत्थापनंहत्थापनं॥अत्रयंत्रंतु॥अष्टांगुलपरीणाहमनोहनद्वांगुलंचतुरंगुलकोत्सेधंतोयाधारांगुलादधः॥अधोभांडेमुरवंतस्यांडस्योपरिवर्त्तिनः॥षोडशांगुलविस्तीर्णपृष्ठे

521
1935

स्थास्येवप्रवेशयेत्।पार्श्वयोर्महिषीक्षीरचूर्णमंडूरफाणितेः॥लिप्त्वाविशोषयेत्संधिंजलाधारेजलंक्षिपेत्॥बुध्यामारोपयेदेतत्पातनायंत्रमीरितं॥७॥ ॥अथमूर्छितरसस्यपंचमोदृष्टपाननसंस्कारंसृष्टयन्नाह॥कृत्वातुशुल्बपिष्टीनिपात्यतेनागवंगशोकातः॥तस्मिन्दोषान्मुत्क्वानिपततिशुध्यस्तथासतः॥८॥ननुपुनःउक्तंसूतंशुल्बंपिष्टीकृत्वाशुल्बेणताम्रेणसहतस्यपेषणंविधायतयोर्मेलनंयथातस्मिन्पाननयंत्रेनिपात्यतेकर्मविदेतिदोषः॥कुतःनागवंगशोकातःनागवंगदोषग्लानितःनपाउकविधानेनानिपततिसनिपाननकर्मणिसूतेसतिशुध्यःसूतोभवेत्॥वारमित्यनुकृत्यथानरेत्रिसप्तैकविंशतिवारंपाननकर्मणिसूतेसतिसम्यक्नागवंगशोकानुग्रहनीतिभावः॥विशेषतश्चपाननायंत्रं॥द्वौभागौशुल्बसूतस्यशुल्बभागैकसंयुतेः॥त्रिशांशोलवणंदत्वापिष्टीकुर्याच्चसंदरं॥अष्टांगुलंविस्तीर्णंदैर्घ्येदशांगुलंत्वधोभांडंकंठादधःसमंताच्चतुरंगुलीकृतजलाधारा॥अंतःप्रविष्टतलभांडवदनजलमग्ननिजमुखप्रांतःउपरिष्टाच्चिपटपटीदेयोदरषोडशांगुलविशालाः॥३॥तस्मिन्नधोध्वंभांडेनिपातितःसकलदोषनिर्मुक्तः॥सुतरांभवतिरसेंद्रोजीर्णग्रासोपिपात्योसौ॥४॥अथऊर्ध्वंतथातिर्यक्पातस्त्रिविधउच्यते॥यत्रनिष्ठनिसूतेंद्रोवह्निस्तत्रान्यथाजलं
उक्तोषधैर्मर्दितपारदस्ययंत्रस्थितस्योर्ध्वमधश्चनिर्यक्॥निर्यातनपातनसंज्ञमुक्तंवंगारिसंपर्कजकंचुकघ्नं॥६॥उत्थापनंकर्मणाऊर्ध्वपातनंअनेनअधस्ताद्गमनंभवति॥यंत्रंतदेवअग्निजलयोर्व्यत्यासः॥जलमत्राधःपात्रेअग्निःऊर्ध्वपात्रेपृष्टेनत्रजलंउपरिनंपात्रोपरि॥८॥ ॥अथपातितस्यरसस्यषष्ठोदृष्टनिरोधनसंस्कारंस्पष्टयन्नाह॥ ॥मर्दनमूर्छनपातैःकदर्थितोभवतिमंदवीर्यत्वात्॥सूक्ष्मंबुजेनिरोधालब्ध्वाप्यायोनषंढःस्यात्॥९॥एतैर्मर्दनमूर्छनपातैःसंस्कारविशेषैःकृत्वामंदवीर्यत्वात्कदर्थितोभवतिकुत्सितविधानेनकदर्थितोभवतीत्यर्थःपुनःसूतःसूक्ष्मबुजेःसहमर्दनानंतरंनिरोधान्मूषाहयेसंपुटेकूपिकायांवानिरोधात्रुधनात्लब्ध्वाप्यायःसन्प्राप्तबलःसन्नषंढः

स्यान्नभ्रुक्करहितोभवनिसृष्टिःसूचभ्रुक्करोगोणितरूपाअबुजासृष्टिर्यथा॥गोजाविनरनारीणांसूत्रेभ्रुक्करजोणितं॥सृष्टि
रेषासमाख्यातापंक्तिदोषविनाशिनी॥इत्याचार्यनागार्जुनविरचितायांरसेन्द्रचूडामणौ
रसवैद्यकसारसंग्रहेमूषाद्रुद्रभवकल्पयेत्॥तत्संपुटेरससंक्षिप्यान
वसारंसनिंबुकं॥तत्संपुटंप्रयत्नेनलेपयत्संधिमुत्तमं॥वज्रमृत्स्नासमादायवेष्टयेत्तत्प्रयत्नतः॥२॥छायाशुष्कंचतत्कृत्वा
भूगर्भेस्थापयेत्ततः॥अष्टांगुलप्रमाणेनमूषोर्ध्वंतत्परिणं॥३॥त्रिःसप्तदिनपर्यंतंकरीषाग्निंचकारयेत्॥दिनेदिनेभ्रकर्तव्या
मूषासैंधवनूतना॥४॥स्वेदयेत्तत्प्रयत्नेनभूगर्भेस्थापयेत्ततः॥अथवाकूपिकामध्येसूतंसूतंसैंधवसंयुतं॥५॥भूग
र्भेचननःस्थाप्यमेकविंशदिनावधि॥अयंनिरोधकोनाम्नामहामुखकरःपरः॥६॥ ॥अथनिरोधिनरसस्यसप्तमो
दृष्टेनियामकसंस्कारंस्पष्टयन्नाह॥इतिलब्धवीर्यसम्यक्चपलोसौनियम्यतेतदनु॥फणिलभुनांबुजमार्केवचिंचि
कास्वेदात्॥९०॥ ॥इतिपूर्वोक्तविधानेनयंत्रादिनातदनुरोधनानंतरंअसौचपलश्चंचलोरसोनियम्यतेकर्मविदानिय
मनंक्रियतेकस्मात्फणिलभुनांबुजमार्केबकर्कोटीचिंचिकास्वेदात्॥फणीनांशूलेलभुनंरसोनःअंबुजंलशुणंमार्कवं
भृंगराजःकर्कोटीत्रिभिर्नावध्यांचिंचिकाआम्लिकाएताभिःसहायःस्वेदःयंत्रेअग्नितापस्तस्मात्किंविशिष्टःसम्य
कूलब्धवीर्यःप्राप्तबलःवीर्यवान्नरःचपलत्वनिवृत्तयेनियम्येइत्यर्थः॥विशेषश्चात्र।कांचकूपीमृदालिप्यरसोमध्ये
विमुच्यते॥कलांशेटंकणंदत्वामध्येक्षिप्तंविलंदीयते॥१॥द्वारमूद्ध्वंकर्तव्यावज्रमृत्तिकयादृढा॥भूगर्भेकूपिकांस्थाप्य
सिक्त्वागर्भेहरणं॥२॥करीषाग्निःप्रकर्तव्यारुविंशदिनावधि॥अयंनियामकोनामबह्निमत्यंतकारकः॥३॥रोधना
लब्धवीर्यस्यचपलत्वनिवृत्तये॥क्रियतेयोघटेस्वेदःप्रोक्तंनियमनंहिनत्॥यंत्रेलसणंतु॥चतुःप्रस्थजलाधारंचतुरं
गुलकाननं॥घटंयंत्रमिदंप्रोक्तंतदाप्यायनकंस्मृतंमिति॥९०॥ ॥अथनियामितरसस्यअष्टमोदृष्टदीपनसंस्कार
माह॥भूरवगटंकणमरिचैर्लवणासुरिशियुकांजिकैस्त्रिदिनं॥१॥स्वेदनदीपितोसौग्रासार्थंजायतेसूतः॥९१॥

23
1936

दीपनंस्पष्टयन्नाह॥असौपूर्वसंस्कृतरसःएतैरोषधैस्त्रिदिनंयथास्वेदनदीपितःसन्॥ग्रासार्थंकवलाभिलाषी
जायतेएतैरोषधैःभूखगटंकणमरिचैःनकुलमेतैःपुनर्लवणासुरिशियुकांजिकैःभूःपटकीखगःकासीसंटंकणंसौभाग्यं
मरिचभूषणंभूएतैःपुनःलवणंसैंधवंआसुरीराजिकाशियुसौभाजनंरूक्षविशेषः॥कांजिकंपूर्वोक्तंमल्लीभूतएतैश्चनिर्वि
शेषश्चात्र॥स्वेदनंरसराजस्यक्षाराम्लविषमर्दकैःबीजपूरंसमादायवृन्तमुत्सृज्यकारयेत्॥१॥तस्यमध्येक्षिपेत्सूतंक
लांशंक्षारसंयुतांद्वारंनिरुध्ययत्नेनवस्त्रमध्येनिबंधयेत्॥२॥दोलास्वेदःप्रकर्तव्यःएकविंशदिनावधि॥दिनेदिने
भ्रकर्तव्यंनूतनंबीजपूरकं॥लेलिह्यानोक्षुधातृष्णपीड्यमानोबुभुक्षया॥अमुनैवप्रकर्तव्यंरसराजस्यदीपने॥३
हंससदिनंचाथचतुर्दशैकविंशतिम्॥संस्कारःसप्तराजेतुक्रमात्क्रमतरंवरे॥४॥ ॥९१॥ ॥सप्ताष्टसंस्कारस्य
पारदस्यसंस्कारांतरमित्थापरीक्षामाह॥इतिदीपितोविशुद्धःप्रचलतिविद्युल्लतासहस्राभः॥भवतियदारस
राजश्चार्योदत्वाद्वितीयमिदं॥९२॥इतिपूर्वोक्तेनप्रकारेणरसराजोदीपितःसन्शुद्ध्यादितःसन्विशुद्धोभवतिप
रीक्षोरसराजस्तदाचार्यःचारणकर्मकार्येकीदृक्प्रचलतिविद्युल्लतासहस्राभःप्रकर्षेणचलेत्येःचलनशीलाया
विद्युल्लतायासंसहस्रस्यभादीप्तिर्यस्यसतथोक्तःकिंकृत्वाचार्यःइदमूर्द्धमग्रेवक्ष्यमाणंकिंचिद्धातूपरसमहा
रत्नसंज्ञकंद्वितीयंरसराजसंबंधिनंदत्वासंयोज्येत्यर्थः॥९३॥ ॥द्वितीयमित्याशंक्यनंस्पष्टयन्नाह॥पीतक्रिया
रूपीतंश्वेतंतारक्रियासुमुखमादौ॥देयंखल्वेघृष्टैर्दिव्यौषधिभिःसनिर्मुखश्चरति॥९३॥आदौप्रथमंमुखंविधेय
मित्यध्याहारःपारदस्यमुखंविधेयमित्यर्थः॥तश्चेत्पीतक्रियाभवंतिस्वर्णसंबंधिनीकार्याणिभवंति॥तदापितंस्व
र्णदेयंश्वेतक्रियास्तश्चेतंदेयंश्वेतंतारमित्यर्थः॥स्वर्णतारादिकंखल्वेदत्तघृतमुखोरसश्चरति।पुनर्निर्मुखोरसः
अघृतमुखोरसःखल्वेघृष्टैर्घर्षितःसन्पूर्वोक्तंचरतिभक्षयतिकाभिःसहदिव्यौषधीभिःवक्ष्यमाणाभिःसह

यथाप — ॥सास्योरसःस्यात्पटुभिर्युतुल्यैःसराजिकैःसौणकैस्त्रिरात्रं॥पिष्टस्तनःस्विन्ननुःस्फुवर्णमुख्यानयंस्वा
दतिसर्वधातून्॥निर्मुखश्च॥आम्लवर्गेणसंयुक्तंयथालाभेनमर्दयेत्॥अभ्रकादीश्चरेत्तेसूतकोवासनामुखः॥इय
न्मानस्यसूतस्यभोज्यद्रव्यात्मिकोमतिः॥इयंतेत्युच्यतेयासोयासमानमुदीरितं॥इतिपरिभाषा॥९३॥ ॥इतिश्री
मत्कुरलवंशपोनिधिद्विरसरुद्रयटीकायांरसशोधनात्मकोद्वितीयावबोधः॥२॥ ॥अथबीजादिजारणापुटिमा
रभ्यते॥परितापकरोधूतेःखलुच्यसिनांवुयः॥सत्यधर्मपरीनानांचंद्रवंदनसाधुवत्॥१॥आसमितिचारयित्वागर्भदु
तिंततोभूर्जे॥लवणक्षाराम्लस्कंधासुरभीमूत्रेणसूतलेपे॥१॥द्रुतयासपरीणामोद्विउर्यंत्रादियोगतः॥जारणेत्युच्य
तेतज्ज्ञैःप्रकाराःसंनिकोदिशः॥प्रकारामंत्रणाद्यनिर्दोषः॥जारणभेदारुक्ष॥ग्रासस्यचारणंगर्भद्रावणंद्रावणंजारणत
था॥इतित्रिचूर्णान्निर्दिष्टाजारणावरवार्तिकैः॥गर्भद्रुतिजारणमाह॥ग्रासमिति॥पूर्वोक्तप्रकारेणग्रासंकेवलंयथा
संख्यंजारयित्वापुनर्गर्भद्रुतिंसूत्वानलस्तदनंतरंतनुगर्भद्रुतंसूतंभूर्जेभूर्जेक्षिप्तक्षुटकेस्थापयेदितिशेषः॥किंवि
शिष्टभूर्जेलवणक्षाराम्लस्कंधासुरभीमूत्रेणसूतलेपेलवणानिसेंधवादीनिक्षाराःस्वर्जिकाद्यः॥अम्लोजंबीरादिःसुधा
सुक्तिश्चूर्णंसुरभीधेनुस्तन्मूत्रंएतेनयोगेनसूत्वासूतोलेपोयस्मिन्॥तुदरद्रुतियुक्तःसूतःस्थाप्यइत्यर्थः॥ १॥ ॥अथ
जारणविधानमाह॥दृढवस्त्रेबाध्वबध्वेदोलास्वेदनेजारयेद्ग्रासं॥सौवीरेणार्धपूर्णेकुंभेसक्षारमूत्रैकेरथवा॥२॥
जारणविधानमाह॥दृढवस्त्रेबाध्वबध्वेतिदृढंनूतनंघनवस्त्रंतेनबाध्वेसर्वतोवस्त्रसंवेष्टनेपूर्वोक्तदोलास्वेदनदो
लायंत्रविधिनायःस्वेदस्तेनसूत्वाग्रासंरसांतुतंकेवलंजारयेत्॥कुचकुंभेकलशेकिंविशिष्टेसौवीरेणार्धपूर्णेसौवी
रेणस्वेदनसंस्कारोचिनकांजिकेनसूत्वाग्रर्धपूर्णेअथवेतिविधेतरेसक्षारमूत्रैकैःसहक्षारैःस्वर्जिकादिभिःचर्तुगुणयानि
मूत्राणिगोजाविनरनारीणामितिशेषः॥एतैःअर्धभृतेकुंभेवाजारयेदित्यर्थः॥३॥अथरससजारणेकालसंख्यामाह॥॥

525
1936

अमुनाक्रमेणदिवसेस्त्रिभिस्त्रिभिर्जारयेद्ग्रासं॥जीर्णस्यलक्षणमयोज्ञेयंयंत्रात्समुत्थ्य॥३॥अमुनाक्रमेणनिउक्त्र
मेणत्रिभिस्त्रिभिर्दिवसैःत्रिभिःसंख्यकैर्दिवसैर्योसेजायतेअन्ययासःक्रियतेगर्भद्रुतियासःत्रि
वसैर्जरतीतिभावः॥अथेतिदिनस्वेदानंतरंजीर्णस्यरसस्यलक्षणंज्ञेयं॥यासोजीर्णोनयेनिज्ञातव्यःकिलखायेवादो
लिकाभिधानात्मुत्थ्ययंत्राद्गृहीत्वेति॥३॥ ॥रसमलापनयनमाह॥उत्थ्यतमात्रेपात्रेप्रक्षाल्यकांजिकेनातः॥
समलंचकांजिकमनोहरणार्थंवस्त्रयोगेन॥४॥ ॥उत्थ्यतमात्रमिति॥यंत्राद्गृहीतमात्रंतत्पात्रेभाजनेलोहाम्
मृन्मलोकांजिकेनप्रक्षाल्यपुनःरसःरसान्समलंसंयुतंकांजिकंहरणीयंबुद्धिःकार्यंकेनसूत्वावस्त्रयोगेनवस्त्रे
क्षिप्तंसन्तूतदेवतिष्ठतिनकांजिकेन॥४॥ ॥तस्यैवविधानंवाह॥तदनुसुरक्षेपात्रेसंमर्द्यसोयष्याचहीयतेनैव
तावद्यावच्छुष्यतिनलुप्तंकांजिकंसकलं॥५॥तदनुवस्त्रयोगानंतरंसुरक्षोष्णपात्रेऽयंरसोसमर्थः॥कथंयथान
हीयतेनाशंनाप्नोति॥अनु — यापात्राद्यातांस्यपोऽनागवंगकनकतारपात्राद्यादृढकरघातोऽसोहीयतेनैवज
सोपारदस्तावत्समर्द्योयत्रयलुप्तंकांजिकंरससंसर्गसौवीरंशुष्यतिनिःशेषतांयातीत्यर्थः॥५॥ ॥तस्यैवविधानंवाह॥इत्थंचशोषितजलःकरमर्दनतःसुनिर्मलीभूतः॥पीड्यःपात्रस्योपरिवस्त्रेणचतुर्गुणेनैव॥६॥इत्थं
अमुनाप्रकारेणकरमर्दनलक्षनलघर्षणतःसुनिर्मलीभूतेमलरहितःशोषितजलोरसःचतुर्गुणेनवस्त्रेणहत्वा
पात्रास्योपरिधृःपात्रस्योपरिधृःपात्रस्योपरिवस्त्रेणवस्त्राणिजारणाजेतिजयः॥६॥ ॥जीर्णग्रासलक्षणमा
ह॥यदिपारिगलितःसकलोभस्त्राद्ग्रासेनचैकतांजातः॥१॥नभवतियदिदंडधरोजीर्णग्रासस्तदाज्ञेयः॥७॥ ॥
तदापारदोजीर्णग्रासोज्ञेयःजीर्णोनिःशेषत्वमापन्नोग्रासोयस्मिन्सतथोक्तः॥यदिसकलःसर्वःवस्त्रात्परिग
लितःचतुर्गुणवस्त्राच्युतोभवतिपात्रइतिशेषपुनर्यदाग्रासेनसाद्धंएकतायातःसन्मूर्छितसन्नूरसोयदादंडधरो

नभनिस्थिररूपोनस्यान्नदानीर्णग्रासोज्ञानव्यइत्यर्थः ॥७॥ ॥अथरसाजीर्णलक्षणमाह॥ग्रासादजीर्णापिष्टीस्नूतकादुत्थ
त्यपानवेधत्रे॥स्वस्थोभवतिरसेद्रोग्रासःपक्वःपुनर्जरति॥८॥ग्रासानंकेवलसंयोगान्।अजीर्णेपिष्टीरसेद्रःअजीर्णो अ
परिमितापिष्टीर्वोकलक्षणाप्यस्मिन्निनि॥एवंविधंरसंयंत्रेणाननकर्मोचितयातयेत्॥एवंपतितःस्वस्थोनिर्मलोभवति
ग्रासात्पृथक्कृत्यपक्वोवन्हिनलोहलीकृतंस्तंरसेद्रोजरतीति॥८॥ ॥ग्रासजारणायांयंत्रादिकमाह॥दोलायांच
त्वारोग्रासाजार्याऋमेणैव॥द्रोणाःकलपयंत्रेयावद्द्विगुणादिकंजरति॥९॥ऋमेणैवचतुःषष्ट्यादिमेवचत्वारोग्रासाः
दोलायांजार्याःशेषाःग्रासाःस्वत्वारःअसंख्यावाकलपयंत्रेजलयंत्रेचनिमित्तंजार्याःद्रोणश्चत्वारश्चत्वारःकुनः
अन्यद्वास्त्रेषुअष्टैवग्रासाःअजारणेकृमवधियावद्द्विगुणादिकंजरति॥पारदाद्द्विगुणंतेजादिशेषेणद्विगुणाःभूनं
नकार्यंअधिकमधिकंचभवतुशक्त्यावतारोष्टौदृहद्वास्त्रेकविंशतिग्रासाउक्ताःकविंशतिग्रासाइतिग्रासाइतिग॥९॥ ॥ग्रासे
ष्टसंख्यांत्वंदर्शयन्नाह॥नाद्रोकर्तुंशक्योऽत्रग्रासप्रमाणनियमस्तु॥ग्रासतेनहिसर्वांगंगगनमतोलक्षणेज्ञेयं॥१०
अचास्मिन्शास्त्रेआदौप्रथमंग्रासप्रमाणनियमःकर्तुंनशक्यःअतःकारणात्गगनमभ्रंसर्वांगोग्रासतेरस
इतिद्रोषः॥तत्सर्वांगमभ्रमग्रस्तंलक्षेरेवंज्ञातव्यमित्यर्थः॥१०॥ ॥चतुषष्टिग्रासाताग्रासेरसाकारमाह॥यदिहिच
तुःषष्ट्याशाःग्रसनिरमस्तदाधरेद्दं॥चत्वारिंशद्भागेप्रवेशतःपायसाकारः॥११॥तदेवाह॥भजनिजलोकाकारस्त्रिं
शद्भागादधिष्ठुषश्चविंशत्या॥छेदीचषोडशांशादनऊर्ध्वंदुर्नरोग्रासः॥१२॥यदिचेन्रसेचतुषष्ट्यंशाःप्रमाणतोग्रासं
ग्रसनिस्तिनिश्चिनंनदादंडधारयेत्॥वस्त्रानाक्षरनीत्यर्थः॥पुनश्चत्वारिंशद्भागप्रवेशतोरसोदरेनिद्रोषःतदापाय
साकारःकथिनदुग्धाकारोभवेन्निबिडत्वात्॥११॥तदेवाह॥त्रिंशद्भागाविंशद्भागस्यजारणतोजलौकाकारोभवे
न्॥रसइत्यध्याहारः॥पुनःविंशत्याविंशद्भागजारणेनअविष्ठुषोभवेत्आसनान्नचलति॥पुनःषोडशांशात्षोडश

[27
1936

भागजारणतःछेदीभवेत्॥ऋरिक्रयादिभिःछेदरूपतेरथकलमात्रोनिजतःषोडशभागाद्ऊर्ध्वंग्रासोदुर्जरोभवेत्दुःखेनजा
रयित्वादोगभेद्यवणानिपुणोजारयेद्ग्रासंकलांशेन॥१३॥ ॥तच्चाह॥पंचभिरेवग्रासैघनसत्वजारयिलादो॥गर्भद्र
विनिपुणोजारयतिवीजंकलांशेन॥१३॥एवंउक्तप्रकारेणपुनर्गर्भद्रावणनिपुणःरसोदरेअभ्रसहादीनांडुबकारणेभ्र
वीणापुभानूकलांशेनग्रासंजारयेत्॥किंकृत्वापंचभिःपूर्वोक्तग्रासैश्चारुयथास्यात्तथाघनसत्वमादौजारयिलापंचभिर
वग्रासैर्घनसत्वजारणानंतरंषोडशभागेनजारयेदित्यर्थः॥१३॥ ॥अभ्रकजीर्णरसलक्षणमाह॥धूमश्चिटिचिटिशब्दो
मंडूकगतिस्तथासकंपश्च॥निःकंपोभवतिरसोविज्ञातव्योरसोभ्रजीर्णस्तु॥१४॥अभ्रकजीर्णरसएवंविधाभवति॥अभ्रं
जीर्णंयस्मिन्तथोक्तःप्रथमंधूम्रोधूम्रोभवेत्॥पुनश्चिटिचिटिशब्दोभवतिवह्नियोगान्मंडूकगतिर्भवतिपुनस्तया
तेनप्रकारेणधृतेसतिसकंपोभवतिपुनर्वह्नौकंपःस्वस्थोभवतिगर्भोसत्वद्रुतस्यलक्षणमिति॥१४॥ ॥तदेवाह॥कपिलो
थनिरुद्गारीविष्ठुषिभावंवमुंचतेस्रुतः॥निष्कंपोगतिरहितोविज्ञातव्योभ्रजीर्णस्तु॥१५॥पुनरेवंविधोरसोऽभ्रजीर्णोविज्ञा
तव्यःकीदृशःकपिलःकपिलवर्णः॥निरुद्गारीस्थिरभावःपुनःरसोविष्ठुवभावंचंचलत्वंमुंचतेपुनःनिष्कंपःस्वस्थः॥पुनर्गति
रहितःपक्षच्छिन्नइतिलक्षणान्यभ्रजीर्णस्यभवंति॥१५॥ ॥अथकलपयंत्रमाह॥जलपूर्णपात्रमध्येदत्वाप्यथस्वर्पस्म
विस्तीर्णं॥तदुपरिबिडमध्यगतःसूतस्थाप्यस्तनःकुड्यां॥१६॥लघुलोहकटोरिकयाकृतपटमृत्संधिलेपयाछाद्या
पूर्वेनछदस्वर्परमंगारैकरीषतुषमिश्रैः॥१७॥जलपूर्णपात्रमध्येतन्निजलपूर्णंयत्पात्रंतस्यमध्येसुविस्तीर्णंस्कंदराय
तंघटस्वर्परंकुंभस्वंउदत्वातदुपरिस्वर्परोपरिबिडमध्यगतस्तनःस्थाप्यःकिंविशिष्टःकुड्यांमृदाविनिर्मितायांविज्ञात
मुखास्तनःकलशाख्यंयंत्रमिति॥१८॥लघुलोहकटोरिकयाअतिलघीयालोहस्यमुंडदिःकटोरिकापात्रविशेषःतत्
विडास्तनःसूतःअछाद्यसमंतात्सरुंधेःकिंविशिष्टयाकृतपटमृत्संधिलेपयाकृतःपटमृद्भांसंधरोधोयस्याःसा

तथा॥पुनस्तकुड्यांतर्गतसघटखर्परंअंगारैःपूर्वकंविशिष्टकरीषतुषमिश्रैःकरीषोगोमयस्यचूर्णंतुषाःव्रीह्यादेरूष्मणेमि
र्मिश्रितैरिति॥१७॥ ॥कछपयंत्रेत्याद्यर्द्धेनतदाह॥स्वेदनतोमर्दनतःकछपयंत्रस्तिरोरसोजरति॥अग्निबलेनैवनतोगर्भद
तिःसर्वलोहानां॥१८॥कछपयंत्रस्थोरसोजरतिग्रासमितिशेषःकुतःस्वेदनतःवल्मीकपरितापनतःनकेवलंमर्दनतश्चविडादिना
हारःततोग्निबलेनैवसर्वलोहानांस्वर्णादीनामस्मिन्नंतरालेगर्भद्रुतिर्भवति॥अत्रअग्निबलएवमुख्यः॥१९॥विडं
हिंपरिकीर्तितमितिपरिभाषा॥विडशब्देनपिंडः॥१९॥ इतिरसरत्नसमुच्चयेजारणविधानंऋमेनामषष्ठावबोधः॥ ॥अथजार
णायांविधिमाह॥एवंदत्वाजीर्यतिनक्षमतिरसोयथातथाकार्यः॥क्षयमेतिसारविडैःसतूपरसैंधवासमुद्भरति॥१
एवममुनाभ्रकारणकछपयंत्रेनिधायजीर्यतिग्रासंरसउतिशेषः॥रसोपरसानक्षपतिक्षयंयाप्नोति तथाकार्योविधि
रितिशेषः॥कार्यस्याश्रयोरक्षणायइतिभावः॥पुनःक्षारविडैःक्षयंमेतिनाशमाप्नोतिग्रासइत्यध्याहारःपुनःसरस
उपरसैर्गंधादिभिःग्रासउत्थाप्यत्वेनगिरतिगिलतीत्यर्थः॥क्षारैरम्लैश्चगंधाद्यैःमूर्छैःषड्भिरेवंचारसग्रासस्यजी
र्णार्थं॥अथविडविधानमारभ्यते॥ग्रासंनमुंचतिनवांछतिनंचभृशंयःकांक्षिकुणान्नजनितिनित्यमनुकूलमात्रान्॥यज्जी
र्यतेप्रचुरकेवलवह्नियोगात्तस्माद्विडैःसुनिविडैःसहजारणास्यात्॥१॥ विडैर्जारणायाःस्वरूपमाह॥ग्रासमि
तिस्पष्टं॥ ॥विडविधानमाह॥सौवर्चलकदुकत्रयकांक्षिकासीसगंधकैश्चविडैः॥शिग्रोरसद्रवभाव्यैस्ताम्रदलान्य
जारयति॥२॥विडांतरमाह॥सर्वांगदाद्यमूलकभृंगिनालिनंस्वरभिमूत्रेण॥स्नातभाव्यंबलिवसयातक्षणतोजार्यते
हेम॥३॥ ॥अथक्षारलवणयुक्तौषधिविशेषानाह॥कदलीपलाशतिलनिचुलकनकसुरदालिवास्तुकैरंडाः॥स
र्वेभूरुषमोक्षकसहितासारोयथालाभः॥४॥ ॥क्षारविधानमाह॥आनीयक्षारलवणानकुसुमफलशिफात्व
क्पल्लवैरुपेतेनानूत्वानःखंडशस्तांविपुलतरशिलापिष्टगात्रांतिशुष्कान्॥दग्धंकांडैस्तिलानांकरिसुरभिद

527
1936

यांभोभिराश्राव्यवस्त्रैर्भस्मत्यत्काजलंतन्मृदुशिखिनिपचेद्धंसपाकेनभूयः॥५॥ ॥क्षारजलपाकलक्षणमाह॥न
च्छुष्यमाणंहिसबाष्पबुद्बुदानूर्ध्वदाविधत्तेक्षणभंगुरान्बहून्॥तदाक्षिपेत्क्षणकिंगुगंधकंक्षारत्रयंषट्लवणा
निभूरवगः॥६॥द्रव्याणिसंमिश्र्यनिवत्यमृत्तलेव्यवस्थितद्रास्त्रकटोरिकापुटे॥संस्थापयेत्समृदिनानिधान्यगंतत
प्रयोज्यंरसजारणादिकं॥७॥ ॥जारणायांक्षारविधानमाह॥जंबीरबीजाद्रकनागरीवेतसांबुसंयोगान्॥क्षा
राभवंतिनिनरांगर्भद्रुतिजारणेद्रास्ताः॥८॥ ॥क्षाराःएतेभीविताःविडवत्कार्यकराइतिभावः॥ ॥रसेविडयो
जनमाह॥विडमधरोत्तरमादोदत्वास्तत्स्यचाष्टमांशेनकुर्याज्जारणमेवंऋमाद्धर्ध्येदग्निं॥९॥ ॥इत्रसरत्न
समुच्चयेसप्तमोभावबोधः॥ ॥अथरसरागोभिधास्यते॥द्योततेदिविचंद्रोसौजारणाकांतिमत्तया॥तथेहनागमु
खाभ्रित्यद्रालतेमनुजेषुच॥१॥रूक्षसिंधुविडधात्वादिजारणेनरसस्यहि॥पीतादिरागजननंरंजनंतत्प्र
कीर्तितं॥इतिपरिभाषा॥ ॥अभ्रकजीर्णस्यछायाविशेषमाह॥जीर्णाभ्रकोरसेंदोर्दृश्यतिघनानुरूपिणी
छायां॥रूक्षांरक्तांपीतांसितांतथासंकरंमिश्रां॥१॥अभ्रकयोगाद्वर्णविशेषमाह॥रूक्षाभ्रकेनबलव
त्सितरागेर्युज्यतेससेंदुरुक्॥श्वेतेनरक्तैःपित्तेहरिद्रवर्णतोज्ञेयः॥२॥ ॥अथरंजितरसप्रशंसामाह॥ ॥
अथनिजकर्मवर्णनजरातियदासरंजतेरागैः॥ऋमशोहिवक्ष्यमाणैर्निर्णिक्तंरंजनंकुरुते॥३॥ ॥अभ्र
सत्वादीनांयोगेरसेव्यवस्थानाह॥बलमास्तेभ्रकसत्वेजारणरागाःप्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे॥बंधश्चसारलो
हेसारणमथनागवेगमनः॥४॥ ॥सर्वेकरणंतीक्ष्णमाह॥क्रामतितीक्ष्णेनरसस्तीक्ष्णेनजार्यतेक्षणाद्ग्रासः
क्लेशोयोनिस्तीक्ष्णरागान्गृह्णातितीक्ष्णेन॥५॥ ॥तीक्ष्णहिंगुलयोगेनगुणाधिक्यमाह॥तदपिचदरदेन
हतंभास्किकेणरविसहितं॥वासितमपिवासनयाघनवज्रार्यंचजार्यंच॥६॥ ॥तीक्ष्णवंगेनाह॥कांतंवा

नीष्णंवाकोचीवावन्त्रसस्यकादीनां॥ एकनमंसर्ववारसरंजनेसंकरोभीष्टः॥७॥ ॥स्वेस्वेविकारेवक्ष्यमाणमाह
बलमप्यधिकंरागस्तीक्ष्णेनिपन्नगेस्नेहः॥रागस्नेहबलानितुकमलेक्षिप्तंनिधातुविदः॥८॥ ॥रसबंधोपायमा
ह॥सर्वैरेभिर्लोहेमाक्षिकनिहतेस्तथाऽतेगर्भे॥विऽयोगेनतुजीर्णोरसराजोबंधमुपयाति॥९॥ ॥श्रीः॥ ॥
वक्ष्यमाणधातूनांमारणविधानमाह॥तालकंदरदशिलाभिःस्नेहक्षाराम्लवणसहिनाभिः॥समकद्विगु
णात्रिगुणापुटोवलंदंगशाल्यादीन्॥१०॥ ॥पुटिनधातुरूत्यमाह॥रक्तस्नेहनिषेकैःशोषकुर्योऽस्यपिष्टिरि
यं॥चारणजारणमात्रात्कुरुतेरसमिद्रगोपनिभं॥११॥ ॥मुख्यत्वेननाम्नाभक्षणमाह॥अथवाकेवलमम
लंकमलंदरदेनवापितंकुरुते॥त्रिगुणंक्षीर्णजीर्णेलाक्षारससन्निभंसूतं॥१२॥ ॥विध्यंतरमाह॥ ॥
रक्तगणगलितपशुजलभावितनाप्यगंधकशिलानां॥एकेनवापितमृतकमलंरंजयतिरसराजं॥१३॥ ॥
रागाधिकारीगंधकादीनाह॥बाह्योगंधकरागोविलुलितरागेनमनःशिलानालं॥माक्षिकसत्वरसकोहा
वेतद्रिरंजनेशस्तो॥१४॥ ॥प्रधानयोस्ताम्रखपरयोःरूत्यमाह॥क्रमवृत्तौरविरसकोसंभुत्थौमूकमृ
क्षिकाध्मालो॥त्रिगुणंचीर्णोजीर्णोहेमवर्णोभोजायतेसूतः॥१५॥ ॥अभ्रकयोगमाह॥अथरूप्याभ्र
कचूर्णेपुटितंरक्तंभवेनथासकलं॥त्रिगुणंचीर्णोजीर्णोहेमद्युतिसन्निभःसूतः॥१६॥ ॥स्वर्णमारणमाह॥
त्रिगुणेनमाक्षिकेणतुकनकंचमृतंरसतालयुतं॥पटुसहितंतत्कंडेडिकयायावद्विद्रुमोपनिभं॥१७॥ ॥
एतद्भस्मजीर्णेसूतस्यलक्षणमाह॥नद्भूर्णंसूतवरंत्रिगुणंचीर्णंक्षीर्णंतुशुद्धहेमनिभंःसूतोरंजनिलोहा
निसर्वाणि॥१८॥ ॥सर्वेषांधातूनांरसानांमुख्यरोगनरविशेषत्वमाह॥पत्राद्दष्टगुणंसत्वंसत्वाद्दष्टगुणंद्रुति
द्रुतेरष्टगुणंबीजंतस्माद्बीजंतुजारयेत्॥१९॥ ॥इतिरसरंजकात्मकोऽष्टमोबंधबोधः॥७॥ ॥अथा

531
1936

बीजविधानमभिधास्यते॥निर्वापणविशेषेणतनद्भूर्णंभवेद्यदि॥मृदुलंचित्रसंकाशंतद्बीजमितिकथ्यते॥१॥ ॥
इतिपरिभाषा॥हेमांशुरिवदीप्तासोवंडांशुरिवतेजसा॥निद्राल्लोरिवकर्त्तावदुर्जनेःसदृनालयः॥ ॥बीजप्रशंस
नमाह॥इतिरत्नोपरसेद्बीजेनविनाकर्मसद्भवेत्॥द्विविधंतत्पीतंसितंनियुज्यतेसिद्धमेवेतत्॥२॥ ॥रसोपरस
धातूनांबहुविधत्वान्नशोधनमाह॥तस्यविशुधिर्बहुधागगनरसोपरसलोहचूर्णेश्च॥द्विविधंबीजतेरपिनाशुद्धैःशुद्ध
तेवेतत्॥३॥ ॥अशुद्धबीजप्रभावमाह॥याःपुनरेतैःकुरुतेकर्माशुद्धैर्भवेद्रसस्तस्य॥अव्यापकःपतगीनरसेव
साधनेयोग्यः॥४॥ ॥रससंज्ञकानाह॥वैक्रांतकांतसस्यकामाक्षिकाविमलाद्रिदरदरसकाश्च॥अष्टोरसास्ते
षांसत्वानिरसायनानिस्युः॥५॥ ॥उपरससंज्ञकावाह॥गंधकगैरिकाशिलालकक्षितिखेचरंमंजनंनवंकुष्टं॥उ
परससंज्ञकभिदंस्याच्छिखिनीसारलोहारख्ये॥६॥ ॥लोहभूनसंज्ञेआह॥नाग्रारतीक्ष्णकांताभ्रसत्वलोहा
निवंगनागेच॥कथितोकुभूनसंज्ञोनेषांसंशोधनंकार्यं॥७॥ ॥लवणक्षारसंज्ञेआह॥सौवर्चलसैंधवंचूर्णिक
सामुद्रोमकविडानि॥षडुलवणान्येतानितुस्वर्जीयवटंकणक्षारः॥८॥ ॥शोधकस्यद्रावकगणमाह॥सूर्यावर्त
कदलीवध्याकोशनकीचसुरदाली॥क्षीयुश्चवज्रकंदोनीरकणाकाचमार्कवा॥९॥ ॥शोधकद्रावकाणांशोधन
द्रावणविधानमाह॥आसामेकरसेनतुल्यलवणक्षाराम्लभावितावकुशाः॥शुध्यंतिरसोपरसाध्मानाःसत्वानिमुंचंति॥
रसानांकमेणशोधनमाह॥स्विन्नसक्षाराम्लैर्भानंवैक्रांतकंहटाद्रवति॥नद्रुतमात्रंशुध्यतिकांतक्षारकभावनया॥१०
नद्याह॥सस्यकमपिरत्नगणैःसुभावितंस्नेहरागसंयुक्तं॥शुध्यतिवारैःसप्तभिरभिनःपरंयुज्यतेकार्ये॥११॥नद्याह॥
क्षारैःस्नेहैरादोषाद्दुष्टेनभाविनं विमलं॥शुध्यतितथाचरसकंदरदंमाक्षीकमप्येवं॥१२॥ ॥स्वर्णरूप्ययोःशोध
नमाह॥तनुरपिपत्रंलिप्तंलवणक्षाराम्लरविस्नुहीक्षारैः॥ध्मातंनिर्गुंडीरससिक्तंबहुशोद्रवत्येव॥१३॥ ॥लोहशो

धनमाह॥शुध्यतिनागोवंगोघोषोरविणात्रचारमुनिभिः॥निर्गुंडीरसमिश्रैस्समूलरजःप्रवापेश्च॥१४॥ ॥तच्चाह॥
रक्तगुणगलितपशुजलभाविनपुटितंचरेज्यनेनीरैः॥शुध्यतिकदलीशिखिरसभाविनपुटितंत्रिभिर्वारैः॥१५॥ ॥
मारणमाह॥सर्वैःशुध्यतिलोहोरंज्यतिसुरगोपसन्निभोवापात्॥माक्षिकदरदेनभृंमुल्लवागंधकेनमृते॥१६॥ ॥
इतिर०रू०बीजविधानात्मकोनवमाववोधः॥ ॥सत्वनिर्गममभिधास्यते॥वैक्रांतकांतस्यकमाक्षिकेत्यादिकोक्त
क्रमेणविधिनानीत्रमित्यंतश्लोकाः॥१७॥ एवमेवलिखितंतत्रद्रष्टव्यं॥पत्रे अवलोकनीयं॥ इतिश्री
रसरत्नसत्वपातनात्मकोदशमावबोधः॥ ॥अथबीजनिर्वाहणमारभ्यते॥रूक्षत्वंसहतीरंभःस्निग्धत्वंसज्जतेनदृ
ढं॥अमृद्धनधर्मंश्लक्ष्णोहारीकुंजनसंपदं॥ ॥आदौहेमप्रशंसामाह॥स्वीकृत्यसर्वसरितोगंगाजधौ यथा
हेमं॥प्रविशतिरसेगृहीत्वासंमिलतिसर्वलोहगुणान्॥१॥ ॥नाथ्यसत्वाधिकारमाह॥जीर्यतिमिलितंचसु
ल्बंतत्सत्वात्कीर्तनायांति॥हेमक्रियासुकरिणात्रपुणानाक्रियासुनिर्द्धूतं॥२॥ ॥अभ्रकसत्वयोगमाह॥घनस
त्वंरक्तुरविणारसायनेहंहुकंयोज्यं॥रक्तगुणापातभाविनागिरिजतुमाक्षीकंरीरिकादरदैः॥३॥ ॥विध्यंतरमा
ह॥मृदुलकांतघनसत्वंमृतनागंतीक्ष्णकनकंच॥कुर्वीतबीजद्रोषदरदशित्वामाक्षिकंचोपात्॥४॥ ॥विध्यंतर
माह॥मृतनागंवंगंयामुल्लंघनसत्वंनारकनकंवा॥ध्मातंतदेवसर्वंगिरिणाधिकृत्यो धनेचोपात्॥५॥ ॥वि
ध्यंतरमाह॥नागंत्रिगुणंहेम्निनिर्वाहश्चपुनःरसकं॥अथवाविमलंताप्यंतुत्थकंगैरिकमथप्रतीवापात्॥६॥
रक्तंरक्तगुणंदाडिमकिंशुकादिकं॥पीतगुणंपथा॥किंशुकःकर्णिकारश्चहरिद्राहृतंचतथा॥पीतवर्गोयमुद्दिष्टोर
सराजस्यकर्मणि॥राजावर्तंलाजाबरदइतिभाषायां॥ ॥रक्तगुणंपीतगुणंचामाक्षिकराजावर्तमथाविमलं॥
एकत्रमंचागैरिककुनदीक्षितिगंधवर्गोवा॥७॥ ॥तच्चाह॥निर्द्धूतैरेवरसेरागादिगृहानिवेधमुपयांति॥

मृतलोहोपरसाद्यैर्निर्द्धूतंभवतिश्रेष्ठबीजं॥८॥युग्मं॥आयसशलाकिकाभ्यांहंहारवैश्चसंकुशरत्वेश्च॥निर्द्धूतंस
लोहेर्जारणकर्मोचितंभवति॥९॥ ॥विशेषविध्यंतरमाह॥बीजमिदंरक्तगुणैर्निषेचितंतेनरूतवापं॥चारितजारितमार
मृतंरंजयतिबुभ्रांति॥१०॥ ॥तच्चाह॥रक्तस्नेहविशोधितमृतलोहरसादिभिस्तुसर्वेषां॥बीजानांकुरुवापंरक्तस्नेह
निषेकंच॥११॥ ॥पीतक्रियायोबीजांत्युक्त्वाअथश्वेतक्रियायांबीजान्याह॥वंगाभ्रमभ्रतारंसितशोलमलास्थ
लोचसितवंगो॥सितंसितनाप्यहनंरंजतिनिर्द्धूतंवंगाभ्रं॥१२॥ ॥बीजेअभ्रसत्वप्रधानमाह॥निर्वाहणविधि
शेषःप्रकाशितोशेषदोषशमनाय॥बीजानामप्येवंघनसत्वंयुज्यतेप्रथमं॥१३॥ ॥निर्वाहणविधानमाह॥छागास्थि
भस्मनानिर्मितमूषाकूलेवमल्लकाकारां॥दलयोगेघनरंध्रांटंकणविवगुंजकृतलेपां॥१४॥ ॥छागास्थिभस्मनानि
र्मितांमूषांअंधमूषायांमल्लकाकारांगोस्तनसदृशीकृत्वापुनःकिंविशिष्टांघनरंध्रांनिबिडछिद्रांपुनर्टंकणविषगुं
जाकृतलेपांटंकणसौभाग्यंविषंद्रालुकगुंजारक्तिकानामिःकृतोलेपोयस्यांसानांएवंमूषांवायोगपत्रलेपंमेलने
कार्यमित्यर्थः॥एवंविधांमूषांकृत्वाधातुनिर्वाहणंकुर्यादितिशेषः॥ ॥इतिरसहृदये-बीजनिर्वाहणात्मकःएकादश
मावबोधः॥ ॥अथहंहुमेलनमभिधास्यते॥ ॥अथहंहुयोगप्रकारमाह॥यावंनागंगतयामिलंतिलोहानिसर्वस
त्वेषु॥तावत्सर्वांगनवरतिरसोहंहुयोगेन॥सत्वमेलनविधानमाह॥माक्षीकरसकसस्यकदरदान्यतमेनवापिनलो
हं॥संत्यजतिबिडभावंसत्वेसंमिलतित्यध्मातं॥२॥ ॥विध्यंतरमाह॥युडपुरटंकणलाक्षासर्जरसैर्धातुकीसमायुक्तैः
स्त्रीनन्येनतु दृषत्पिरसायनेहंहुतंयोज्यं॥३॥ ॥युग्मं॥ऊर्णाटंकणगिरिजतुकृष्णाश्मिलेंद्रगोपकक्रकटकैः॥नारीपयसा
पिष्टैसर्वेहंहुषुहेमिलंति॥४॥ ॥विध्यंतरमाह॥रससेवैक्रांतकमेवंमिलतिहंहुनितंसमंहेम्ना॥निर्द्धूतसत्वतेनरसो
बंधमुपयाति॥५॥ ॥अथविशेषविध्यंतरमाह॥शस्तंसर्वहंहुंगिरिजतुलीनकेंद्रगोपाद्यैः॥माहिषकर्णमलाद्यैःस्या

द्वीजटंकणालविषैः॥ ६॥ ॥विध्यंतरमाह॥ मधुसहितैरप्येतैस्तारार्भं मिलतिताप्यकनकंच॥ ऐरंडतैलटंकणकंकुष्टशिलेंदु
गोपैस्तु॥ ७॥ ॥तद्विधानमाह॥ सूतेनसुद्धकनकंनिक्षिप्यसमायोजितंक्षुल्ला॥ पादेनतुद्रवीकंद्वंद्वान्यनमर्कंक्षुल्लं॥ ८॥
युग्मंविध्यंतरमाह॥ रसोपरसस्यद्वेभ्नोद्विगुणंचशुल्वमाक्षिकंदत्वा॥ स्वरसेनकाकमाच्यारभाकंदेनमर्दयान्॥ ९॥पिंडी
कृतमित्येतत्स्वेभ्रंमिलतिवन्मूषायां॥ रविद्राक्षितीक्ष्णैरेवंमिलंतिगगनादिसत्वानि॥ १०॥ ॥अभ्रकसत्वधि
कारमाह॥ सफरबीजानामणिविधानमित्यादिगगनसत्वयोगेन॥ माक्षिकान्यतमंयोज्यंमवश्यंतुसर्वत्र॥ ११॥
कांतमुरुवंसर्वेषांसत्वानांमेलकंतत्स्वथमं॥ द्रवीकृत्यल्वसहितंमाक्षीकमृतनागतालशिलं॥ १२॥ ॥इतिश्रीर
सरत्नहृद्रहाधिकारात्मकोद्दादशावबोधः॥ ॥अथसंकरबीजाधिकारोभिधास्यते॥ मधुनिमाधवएवमधुव्रत
भ्रकुरुनेसुदितोमधुरंरवं॥ वररवोपिसतांचसमागमंद्राबल्काकिसुपैतिनचारुतां॥ १॥ संकरबीजानांमध्येमहा
बीजसंज्ञानाह॥ माक्षीककांतनीक्ष्णंतीक्ष्णंमाक्षीकमभ्रकंबीजं॥ माक्षीककांतशुल्वंतीक्ष्णाभ्रकंमहाबीजं॥ १
नच्चाह॥ माक्षीककांतशुल्वंशुल्वाभ्रकमाक्षिकंचापि॥ कांताभ्रकमाक्षीकंताप्यकशुल्वाभ्रकंमहाबीजं॥ २॥
नच्चाह॥ माक्षीकतीक्ष्णशुल्वंतीक्ष्णंशुल्वाभ्रकंमहाबीजं॥ माक्षीककांतकनकंकनकारुणमाक्षिकंमहाबीजं॥
नच्चाह॥ माक्षीकतीक्ष्णतारंनारारुणमाक्षिकंचैव॥ कांतेतुशुल्वनाप्यंशुल्वाभ्रताप्यकाचनंवापि॥ ४॥ ॥नच्चाह
कांतेंदुसस्यताप्यंकांताभ्रकतीक्ष्णमाक्षिकंचैव॥ हेमाभ्रशुल्वनाप्यंहेमाभ्रकशुल्वमाक्षिकंवापि॥ ५॥ ॥नच्चाह
कांताभ्रशुल्वनाप्यंसंकरबीजंचतुःषष्टिः॥ हार्त्रेंद्रात्सोऽशांशंमष्टाद्यकादिपरिजार्य॥ ६॥ ॥बीजविधानमाह॥
सर्वेषांबीजविधानमादौकृत्वायथोक्तसंयोगं॥ रातवाप्ययद्वावितंवन्कोद्रबीजंविभुद्रमिदं॥ ७॥ ॥सूतबंधनेहे
तूनाह॥ नपतनियदिघनसत्वंगर्भेनोवाद्रवंतिबीजानि॥ नचबाह्यद्रवियोगतत्कथमिहबध्यतेसूतः॥ ८॥ ॥इति

रसहृदयेसंकरबीजात्मकरूप्यादशावबोधः॥ ॥अथसंकरबीजजारणामभिधास्यते॥ बीजजारणाकिंभवति
नदाह॥ समाद्विजारणमासंबीजंतेनैवावर्तनाकार्या॥ सम्यक्विधानात्कनकंभवेद्रूप्यादिषुत्रयोक्तव्यमिदं॥ ३॥ ॥
सूतमारणविधानमाह॥ मदाव्यद्यास्फपात्रेगंधकपादेनसूतकंदद्यात्॥ स्वरसेनतोषधीनांवटिकांनिक्षिप्यकुर्वीत॥ २॥
नच्चाह॥ संस्थाप्यलोहफलकेछायाशुष्कांतुतांवटिकां॥ लघुलोहकटोरिकयास्तुगयित्वालेपयेत्सुदृढं॥ ३॥ ॥नच्चाह॥ल
वणाद्रुकमृदोलिप्तांसुदृढंकुर्वीतधूमरोधाय॥ दत्वासुदृढांगारान्भस्त्राह्व्यवन्हिनैवनिर्धूमे॥ ४॥ ॥नच्चाह॥नाव
द्यावध्मानारक्तभारवोटिकामवनि॥ अपनायतनोगारान्स्वभावद्रोनांकटोरिकांमत्वा॥ ५॥ ॥नच्चाह॥उत्सवान्यो
रवान्यतनःकटोरिकयोरसोग्राह्यः॥ एषमृतसूतराजोगोलकवद्भवतिसमरसाध्यातः॥ ६॥ ॥नच्चाह॥ शिद्विगलिता
मेकरसोऽग्निध्मातःकाचटंकणतः॥ त्रिगुणंवंगंदद्यात्ततोल्परानेननागंच॥ ७॥ ॥नच्चाह॥पश्चाच्चैम्नायोज्यंरसवी
जेसूतबंधकरं॥ तालकसूतेनापिचसत्वावटिकांनियामोषधिभिः॥ ८॥ ॥अन्यच्चाह॥ एवंनिगृह्यधूमंस्कंधयार
समारणंकार्यं॥ सैंधवाद्रुकमृदालेपेनतलकयोगाच्चशुक्लनरः॥ ९॥ ॥अन्यच्चाह॥अथवाशिलयाकार्यामाक्षिकयोगो
नधूमरोधेन॥ जायेतशुक्लवर्णोरुनाभ्येररसंवैसाधितःसूतः॥ १०॥ ॥अन्यच्चाह॥सूतशुल्वताप्यचूर्णंकांतयुतंतेनरजसे
खोटे॥ निर्व्यूंघनसत्वंहेमयुतंनदृसायनेयोज्यं॥ ११॥ बलिनाभ्रिगुणेनरसात्पर्पटिकायुतेनमर्दितंसूतं॥ नियम
कदिव्यौषधभिःछायाशुष्काःसूतावटिकाः॥ १२॥ ॥अन्यच्चाह॥मूषाधृतपर्पटिकामध्येसंस्थाप्यनिरुद्धसुदृढेन
ध्मातंगलतिरखोटंहेमयुतंसूतबंधकरं॥ १३॥ ॥विध्यंतरमाह॥बलियुक्तापर्पटिकामृदितास्तुल्यकैर्भाविनागुटि
का॥ मध्येगर्तांकार्यासूतसमाछादितानदत्तु॥ १३॥ ॥नच्चाह॥ वाल्येदत्वानिगडंसुलिप्तमृषोदरेदृढन्यस्ते॥ सूतः
पुटितोम्रियतेध्मानःखोटोभवत्येव॥ १४॥ ॥अन्यच्चाह॥ एवंनालशिलाभ्यांमाक्षिकरसकैश्चरदरद्रुशिसक्ति

535
1936

नैः॥ स्त्रियनेपुष्टसंयोगान्धमानंरवोटंरूतंविमलं॥१५॥ ॥तत्राह॥ किंटंकपुरुसंयोगान्धमानंकिंटरूकिंटनःसतं॥ नि
पतितसद्रसपाकंजनयतिनरूम्मनस्यापि॥१६॥ ॥विध्यंतरमाह॥वंगरसगंधनालंरवटिकायाश्चोगनःसुपपैटिका॥रंज
यतिसत्वनालंधूमेनाविनापिस्तेन॥१७॥महाबीजानांबीजानांविशेषविधानमाह॥ ॥एवंबीजंरूत्वारंजनविधिनारू
रंजनंकार्यं॥त्रिगुणंरसस्यहेमसंयोज्यनस्यवरबीजं॥१८॥ ॥इतिरसरूदयेसंकरबीजयोजनात्मकश्चतुर्दशाव
बोधः॥ ॥अथसत्वपरकरणादुनिमभिधास्यते॥ वाल्यदनिप्रशंसानद्धिधानंवाह॥वक्ष्येत्वभ्रकसत्वादि निवच्चव
त्यास्वरसेनेत्यारभ्यषोडशवाहाविंशद्वाग्रासाजीर्णश्चतुःषष्टीनिषेउशश्लोकैःपूर्वमेवोक्तं पत्रेभवलोक
नीयं॥ ॥इतिरसरूदयेवाल्यदुत्यात्मकःपंचदशावबोधः॥ ॥अथसारणाभिधास्यते॥मनोमनीषायतनायतात्मनासमा
चरत्कर्मपरोपकारी॥अथःवक्त्रोभालभनेपरापरापरापवादादपिसन्निरूतः॥१॥सूतेसंनेलयंत्रस्थेस्वर्णोदिरूपेणदिय
लू॥वेधाधिक्यकरलोहेसारणंतत्प्रकीर्तितं॥२॥ ॥सारणामुत्कृष्टामल्पारूकवन्नाह॥इतिरूकोपिरसेंद्रोजारितबीजोपि
सारणारहितः॥व्यापीनभवतिदेहेलोहेषण्यवापिरिषंढतांयाति॥३॥ ॥सारणायवसंतेलमाह॥मंडूकमत्स्यरूक
पमेषजलोकाहिसरूकरादीनां॥संयोज्यैकस्यवसांतनःपचेत्सारणांतेलं॥२॥ ॥सारणंतेलविशेषमाह॥ज्योतिष्म
तीबिभीतकरूकुतुंबीतेलमरूस्मात्॥द्विगुणितरूकषायंक्षीरेणचतुर्गुणेनपचेत्॥३॥ ॥सारणातेलविधान
माह॥रूकवर्गमाह॥दाडिमपल्लाशबंधुकुसुमरजनीभिरुणसहिताभिः॥मंजिष्ठालाक्षारसरूकचंदनसहितोपिर
रूकवर्गोयं॥४॥ ॥सारणतेलरूत्यमाह॥भूमिलतावित्नागमलंमासिकाध्वांक्षशल्लभानां॥कर्णमलंमरिषी
नाकमेणकल्केकलांशेन॥५॥ ॥सिद्धतेलरूत्यमाह॥पदगालितंगृहीत्वासूतंसंपूर्णदीर्घमूषायां॥तदनुर
रूकेतेलतमंयङ्गाव्यंसमंक्षिपेद्बीजं॥६॥ ॥सारणायंत्रस्यविधानमाह॥मूषावरूछगयनलूनाहयंत्रो वीतनत्र

837
1936

रूं॥तैलार्द्धपुटेननतोबीजंप्रक्षिप्यसमकालं॥७॥ ॥ ॥विधिनानुगुणंबीजैःसारणविधिनानियोजितःसूतः॥अ
क्षीणोमिलतिसरावीजैर्बद्धोभवत्यत्र॥८॥ ॥सूतेबीजसारणानंतरंरूनक — नसारणमाह॥तहरूभीरुमूषासारणतै
लाद्भेवरसराजं॥सूतार्द्धगुणंरूनकंदत्वामतिसारयेन्नदनु॥विध्यंतरमाह॥बीजेनत्रिगुणेननुसूतरूमनुसारयेत्प्रका
शस्तं॥ईषन्नागंदेयंत्रिविधायासारणायांतु॥१०॥सारणयंत्रमाह॥ ॥दत्वामूषादीर्घांवेधिनत्रिभागप्रणालनलिका
च॥नस्यायंत्रकटमूषांसच्छिद्रांरूदृढमृत्तिकालिप्तां॥११॥ ॥तास्मिन्प्रक्षिप्यरसंसारणतैलान्वितेनस्तु॥तप्तेमहाव्य
लुल्यंकनकंक्षिप्तेस्मिन्मिलतिरसराजः॥१२॥ ॥अन्यद्यंत्रमाह॥रूत्वानलिकादीर्घांषडंगुलाधूर्तकुसुमसंकाशां॥
मूषाप्यधोविलग्नारूनेव्यावेमृल्लेप्य॥१३॥ ॥अन्यच्चाह॥अपरास्तप्तानलिकास्तांगुलारूदृढा॥मध्यप्रवि
ष्टानिचयश्चानहत्कार्योदृढामूखा॥१४॥तस्मिन्सूतःक्षिप्तःसारणतैलान्वितोयदनुरुद्धमुखा॥तप्तेरूहनमाया
हेमप्रदार्यहेमकोष्टिरूया॥१५॥तस्मिन्मध्येक्षिप्तानलिकायमधोमुखीकुर्यात्॥अंतरूर्ध्वभराक्रांतासरनिरसो
नाग्रसंदेहः॥१६॥ ॥अन्यच्चाविधानमाह॥रूत्वाष्टांगुलमूषांधूर्तकुसुमोपमांदृढांरूक्षां॥अपरामध्यगतांषि
रूच्छिद्रासप्तांगुलाकार्यां॥१७॥ ॥निरूक्तनीचरूत्वासूतंप्रक्षिप्यतैलसंयुरूं॥निर्धूमकर्षाग्नौस्थाप्यामूषासुसा
धितारूत्वा॥१८॥ ॥अन्यत्राभिधानमाह॥नलिकांविनास्तिमात्रेकार्यरूधियदृढनस्यनोमूषे॥उन्नानेकाका
र्यानिछिद्रा — मुद्रितावसाधुनतो॥१९॥ ॥दत्वासूतंपूर्वसारणतैलान्वितंनिधाप्यमही॥उन्नानायांमूषायांत
स्यांबीजसमारत्या॥२०॥स्वच्छंज्ञात्वावतनःसहोपरिछिद्रसच्छिद्रितंकुर्यात्॥बीजेसूतस्योपरिनिपतनिबुध्ना
त्यसंदेहः॥२१॥ ॥अन्यच्चाह॥साचत्रकाग्रामून्यु — कार्यार्धमंगुलंविविष्टा॥नलिकाकार्याविधिनाऊर्ध्वं
सूतस्त्वधोबीजं॥२२॥मूषांनिरुंध्यविधिनाध्मानाकोष्टेदृढंबीजं॥ज्ञात्वापरिवर्त्यनतोबध्नातिचसूतराजोयं॥२३

अथान्यद्यन्त्रमाह। अथवाऽमरुगयंत्रेसारणविधिनानियोजितःसूतः॥सरतिरसेंद्रोविधिनाज्ञात्वानत्कर्मकौशल्यं॥२४
नत्सारितंरसेंद्रंग्रासविधानेनकारयेत्तदनु। पुनरपिमारितस्तोविध्यतिकोष्ठ्यांशतःसुल्वं॥२५॥ ॥पूर्वोक्तंदृढीक
र्तुमाह॥क्रामणवशाद्दियोगात्विधिनासाधितःसरत्येव॥चपलत्वात्तिलघुत्वाद्दीजंयत्तोथविलुप्तःकार्यः॥२६॥ ॥
पूर्वोक्तगुणानाह॥सरतिस्करेवनचस्तोदृढतिमुरवंनैवहरत्यपादादि॥क्रमतिरसःस्कनियोगात्मास्किकयुतहेमगैरि
कयां॥२७॥ ॥मुरवेनसारणाविधानमाह॥मास्किकसत्वयोगात्कणियोगाच्चागवङ्गचूर्णनिघ्नं॥भवतिचकनकं
सूतःदृढतिचसंसार्यतेविधिना॥२८॥ ॥सारणायाःपारदगुणानाह॥तस्माद्व्यधायास्तोबीजेसारितोल
घुना॥समसारितसमचंधोमूषायांस्यात्समार्चननः॥२९॥ ॥सारणक्रममाह॥सारितावनितःसूतःसमानबी
जेनमिलतियःक्षीणः॥द्विगुणेनग्रसितार्यंससानुसार्यंश्चत्रियुणेन॥३१॥ ॥सारणक्रमस्यगुणानाह॥ज्ञान
वधीसूतःग्रसितसारितःस्यात्सहस्रवेधीच॥अनुसारितोयुतेनचविधिनापिबलाबलंज्ञात्वा॥३२॥ ॥सारितग्र
सितानुसारितस्यविशेषमाह॥अनुसारितेनुसमःस्वछःसूतःसारितस्तदनु॥सभवतिलसंबंधीग्रसितसारितः
प्रयुतवेधीच॥३३॥ ॥तथोनरसत्वेनगुणाधिक्यमाह॥कोटिंविध्यतिसूतोप्यनुसारितःसरतिबीजेन॥ग्रसितसा
रितेनानुसारितोदकोटिंविध्यतेसूतः॥३४॥ ॥विशेषमाह॥ग्रसितसारितस्तथाऽत्वनुसारितःखर्ववेधीच॥एवं
सारणयोगात्कुरुतेवेधंयथेप्सितंविधिना॥३५॥ ॥पुनर्विशेषमाह॥अनुसारितेनसारितोविध्यतिसुल्वंनिरव
र्वसंख्यांकं॥ग्रसितसारितस्तुविध्यतिपद्मंस्वनुसारितःसंख्यं॥३६॥ ॥पुनर्विशेषमाह॥विध्यतिद्विगुणंदृब्धेना
गदस्वानुवाहयेच्छनकैः॥नावद्यावत्कनकंदिव्यंद्योन्मीलयेत्सकलं॥३७॥ ॥इतिरससत्कृत्येसारणात्मकःषो
डशोवबोधः॥१६॥ ॥अथक्रामणमभिधास्यते॥रुसंस्कृतामूषांतस्तापिसदायपरिक्षितार्थकांनयो

539
1935

परोपरोचिनेष्टनाभत्यमरजागिराः॥१॥ ॥अथक्रामणमङ्गसामाह॥इतिरुक्तसारणविधिरपिवत्स्वानपिस्व
तराटक्रियायोगात्॥संवेष्टयनिननोलोहंनोविद्यतिक्रामणारहितः॥१॥ ॥देहलोहयोःसादृश्यमाह॥अन्योन्याङ्ग्य
वायथानुपानेनधातुषुक्रमते॥एवंक्रामणयोगाद्रसराजोविद्यतिलोहेषु॥२॥॥॥क्रामणयोगमाह॥कांतविषर
सकरदरकनैलेंद्रगोपकाद्यैश्च॥क्रामणमेतल्लक्ष्टंक्रामतिलेपेसदायोज्यं॥३॥ ॥कुनटीमाक्षिकविषनररुधिरंवा
यसस्यविष्टाच॥महिषीणांकर्णमलंस्त्रीक्षीरंक्रामणेबलक्षनं॥४॥ ॥टंकणकुनटीरामठभूमिलतासंयुतंमहारुधि
रं॥क्रामणमेतत्कथितंक्रामतिलेपेसदायोज्यं॥५॥ ॥अन्यच्चाह॥त्रिलयानिहनानागोवंगंवातालकहतंनमुहु
कमत्रःपीतेभुक्तेक्रामणमेतत्समुदिष्टं॥६॥ ॥अन्यच्चाह॥तीक्ष्णंदरदंनहतंमुल्वेवातापिसारितंविधिना॥क्रामण
मेतत्कथितंक्रामतिलेपेसदायोज्यं॥७॥ ॥सप्तदशविशेषविधानमाह॥मास्किकसत्वंभागंविहायनक्रामणंकिम
प्यस्ति॥दलसिध्येरसमिद्धेविधावसौभवतिरवलुसफलः॥८॥ ॥इतिरसत्कृत्येक्रामणात्मकःसप्तदशावबोधः॥
अथगगनग्रासः॥ ॥सुधाकरग्राससत्वंपक्षाकरस्करवावहाः॥तथाविभूतयश्चास्यसज्जनानंदकारकाः॥१॥
अनेनपद्येनग्रंथस्यगुणाधिक्यंसंमतत्वंचवर्णयन्नाह॥घनरहितबीजजारणसंग्रासदलादिद्रव्यकृतकृत्याः॥
कृपणाःग्रासससमुद्यवरादिकाल्लाभसंतुष्टाः॥१॥ ॥पुनरत्रग्रंथगुणाधिक्यंज्ञानंवर्णयन्नाह॥अन्येपुनर्महांतो
लक्ष्मीकरिराजकोत्कृष्टादीनि॥अवधार्यलब्धवंतःपरामृतंचामराजाताः॥२॥ ॥सर्वोत्कृष्टत्वेगगनग्रासंसाधन
माह॥क्षारोषधिपङ्कक्लेदःस्कंदोधोरागबंधनेस्वेदात्॥नपुनःपक्षच्छेदोद्रव्यत्वंवाविनागतनं॥३॥॥द्रव्यदृष्ट्य
कंणाह॥अभ्रकजीर्णोबलवान्भवतिरससत्स्यचारणेश्लोकाः॥संधानवासनौषधिमिश्रंरससमुरवामहायोगाः॥४
अभ्रकंचारणोपायमाह॥निश्चंद्रिकंद्विगगनंक्षाराम्लैर्भीवितंतथास्रचिरैः॥स्रष्टित्रयनीरकणातुवरुरसमर्दि

नंचरनि॥५॥ ॥विधानांतरमाह॥यवचिंचिकांबुपुटितंतत्कूलशनाचरीगदाकुलिनं॥ घनरवह्नियुपुननवरसभाक्तिमभ्र
कंवरनि॥६॥ ॥समुरवचारणमाह॥सज्जक्षितिरवगटंकणलवणान्वितमर्कभाजनेविदिनं॥पर्युषितमारनालंगगनादि
कभावनेशस्तं॥७॥ ॥आदिशब्दान्नागवंगयोरधिकारविशेषमाह॥तस्मिन्भागंमुखंभ्रद्व्यनिषेचयेछतंथारान्॥वं
गंवानारविधौरसायनेनेवतयोन्यं॥८॥गगनरसोपरसरसामृतेल्लोहरसायसादिचूर्णादि॥सर्वमनेनरुमाव्ययलिं
चिचारणावस्कं॥९॥ ॥स्वर्णरूप्ययोरधिकारविशेषमाह॥आदौरवल्वेमृदितोहेम्नश्चतोरसश्चरति॥तारस्य
तारकर्मणिदत्वासूतोनतोगगनं॥१०॥ ॥पिष्टीमर्दनेपात्रौषधान्याह॥त्रुटिशोदत्वामृदितंसारेरवल्वेभ्र
हेमलोहादि॥चरतिरसेंद्रक्षितिरवगवेनसज्जबीरवीजपुराक्लेः॥११॥ ॥धात्वादीनांचारणायांपरिमाणमा
ह॥समुरवेनिर्मुरवमथवातुल्यंद्विगुणंचतुर्गुणंवापि॥अष्टगुणंषोडशगुणंमथवाद्वात्रिंशतागुणितं॥१२
इतिपत्राभ्रकसुक्तेनविधानेनचारयेत्सूतं॥यासःपिष्टीगर्भत्रिलक्षणाचारणाभवति॥१३॥इतिगगना
दियासप्रमाणकथितं॥ ॥चारणाविधानमाह॥दोलनविधिनायैरपिनानाविधभंगसंगसंस्कारं॥मार
णविधिनोद्दिष्टंपिष्टंयानल्यमानेस्तैः॥१४॥अधुनाल्यमतीनांमतमाह॥अन्येपितुछमतयोगंधकनि
ष्पिष्टमुल्वपिष्टरजः॥दोलविधिनोक्तनरसजीर्णतदिनिमन्यंते॥१५॥ ॥समुरवचारणांतर्भूतंवासनामु
खचारणंदर्शयन्नाह॥तैलादिकनमरसेहाटकनारादिगोलकमुरवेन॥चरतिघनरसराजोहेमादिभिरेति
पिंडुत्वं॥१६॥ ॥तस्मिन्नभिप्रायेअन्यमतमाह॥ अन्येस्वछंकृत्वासूक्ष्मंपिष्यमुरवेनचारयंतिघनं॥सिद्धोप
देशविधिनाऽसितयासेनमुक्तेन॥१७॥ ॥अन्यमताभिप्रायेप्रकारांतरमाह॥अथवामाक्षिकगगनेसमं
भागंपडुयुतंपक्वं॥प्रक्षेप्यलोहपात्रेस्वेदांतस्चरतिकृष्णाख्यं॥१८॥ ॥उपदेशविधानमाह॥संक्षेप्यामुपदेशं

गंधाभ्रकंसंप्रवेशनंयेनपक्षछिन्नरसायोग्यःस्याद्रससायनयो:॥१९॥गंधकंविशेषयन्नाहरससाज्जरागदार्यावीजानां
पाकजारणसमर्थःसूतकपक्षच्छेदीरसबंधगंधकाभिहितः॥२०॥गंधाभ्रकरसपक्षापकर्तनंअस्याथानाह॥इत्थंरव
त्रुटिशोगंधकमादोरसंचत्रुटिशोणितावश्रमर्दनीयंयावत्सापिष्टकाभवति॥२१॥तदनुक्तंचबलिवयसासमभागनियो
जितंहितथागगनंत्रुटिशरसंचदत्वाकुर्वीतयथेप्सितापिष्टी॥२२॥सापिचस्निग्धरुपलनिपात्यतेथोथर्दापिष्टकायते॥तदनु
क्तनिर्मुक्तमलनिरुद्धपक्षोभ्रगंधाभ्यां॥२३॥टीका-आदौप्रथमंरवल्वेलोहाश्मयेगंधकंत्रुटिशोत्यमात्रंदत्वारसंपारदं
चत्रुटिशोदत्वाअल्पमात्रंवारंवारंगंधरसोदत्वानान्मर्दनीयंयावत्सापिष्टिकाएकतारीरताभवति॥वृज्जालिकेनिव्यक्तार्थः प्र
थमश्लोकार्थः॥तदनुतस्श्चात्तरसगंधकपिष्टीकरणानंतरंतत्ररस गधकपिष्ट्यागगनमभ्रकंसमभागनियोजितंगंधकरसेच
तुल्यांशमिलितंकार्यमित्यर्थः॥कथंकृत्वाऽतबलिवसयाकृत्वाऽतद्रवीभूतायाबलिवसाभेकमत्स्यकर्कटशिशुमारणांवसा
तलतृपाशरीरज्ञातयासमभागाभ्रकंनियोज्यनानंतरंबलिवसयामर्दनंकार्यइतितात्पर्यार्थः॥बलिवस्यायथा॥भेकमत्स्यभवाजा
तुक्रकंदस्यवसाथवा॥भाव्यमेभिःक्रमात्गंधंशिशुमारवसापिवा॥एतत्कासोबलिवसासम्यक्सूतस्यबंधिनीरंजनंचकृ
रुतमणिमूरवविधिःक्रमात्॥एषाबलिवसानामक्षणाद्भ्रांतिसूतक॥॥चपुनःरसगंधाभ्रपिष्टीकुर्वतीतिद्वितीयश्लोकार्थः
सापूर्वोक्तरसगंधाभ्रपिष्टी॥अथत्वनंतरंदीप्तिकायंत्रे॥अधःपातनरसनिर्मुक्तस्यकृदोषाभवति॥तस्मिन्निर्मुक्तमलसतिनिरुद्धप
क्षःछिन्नपक्षोभवतिकाभ्यां॥अभ्रगंधाभ्यां॥अभ्रंचगंधश्चअभ्रगंधौताभ्यांगंधकांतःसंयोगात्सूतरसाभ्रपिष्टीभवत्यतो
गंधकोद्वंद्वमलवत्समर्थः॥किंपुनःबलिवसयेतिभवतीतितन्नीयश्लोकार्थकुलकमिति॥२३॥पूर्वसूत्रतरसस्याकारकार्यांतर
संपत्तिमाह॥भस्माकारश्चरसोहेम्नासहयुज्यतेसचरेद्॥अथवागंधकपिष्टीपक्षाद्रुतगंधकस्यमध्येतु॥२४॥टी०चपुनःततोऽध:
पातनात्तरसोभस्माकाराभस्मसदृशोभवत्॥सचभस्माकारोरसःहेम्नासहस्वर्णेनसार्द्धंद्वंद्वंउभयमेलनेयुज्यतेकर्मविदितिशेष:
॥अथवासमुच्चयोऽन्ययेत्यनेकार्थः॥संबंधानपेक्षातरच॥अथवाहेम्नासहरसमपूर्वविधानेनगंधपिष्टीकुर्यात्॥॥अथवाद्रुत

तंवरनि॥५७॥ ॥विधानांतरमाह॥यवचिंचिकांबुपुटितंतन्मूलशतावरीगदाकुलिनं॥ घनरवशिग्रुपुनर्नवरसभाविक्रमभ्र
कंवरनि॥६७॥ ॥समुरवचारणमाह॥सज्जीक्षितिखगटंकणलवणान्वितमर्कभाजनेविदिनं॥पर्युषितमारनालंगगनादि
कभावनेशस्तं॥७॥ ॥आदिशब्दान्नागवंगयोरधिकारविशेषमाह॥नस्मिन्नागंसुधंप्रद्राव्यनिषेचयेच्छनंधारान्॥वं
गंवातारविधौरसायनेनैवनयोज्यं॥८॥गगनरसोपरसरसामृतेलोहरसायसादिचूर्णादि॥सर्वमनेनरहभाव्यंयत्ति
विचारणावस्त्र॥९॥ ॥स्वर्णरूप्ययोरधिकारविशेषमाह॥आदौरवल्येमृदितोहेमश्चतोरसभ्ररति॥तारस्य
तारकर्मणिदत्वासूतोनतोगगनं॥१०॥ ॥पिष्टीमर्दनेपात्रौषधान्याह॥त्रुटिशोदत्वामृदितंसारेरवल्वेभ्र
हेमलोहादि॥चरतिरसेंद्रक्षितिखगवेनसजंबीरबीजपुराम्लैः॥११॥ ॥धात्वादीनांचारणायांपरिमाणमा
ह॥समुरवेनिर्मुरवमथवानुल्यंद्विगुणंचतुर्गुणंवापि॥अष्टगुणंषोडशगुणंमथवाहाद्वात्रिंशतागुणितं॥१२
इतिपत्राभ्रकसुल्बेनविधानेनचारयेत्सूतं॥यासःपिष्टीगर्भाभिलक्षणाचारणाभवति॥१३॥इतिगगना
दियासप्रमाणकथितं॥ ॥चारणाविधानमाह॥दोलनविधिनायैरपिनानाविधभंगसंगसंस्कारं॥मार
णविधिनोद्दिष्टंपिष्टंवानल्यमानैस्तैः॥१४॥अधुनाल्यमतीनांमतमाह॥अन्येपितुछमतयोगंधकनि
ष्पिष्टमुल्बपिष्टरनः॥दोलविधिनोरूतैरसजीर्णतदितिमन्यंते॥१५॥ ॥समुरवचारणांतर्भूतेवासनामु
रवचारणंदर्शयन्नाह॥तैलादिकनमरसेहाटकनारादिगोलकमुरवेन॥चरतिघनैरसराजोहेमादिभिरेति
पिंडुत्वं॥१६॥ ॥तस्मिन्नभिप्रायेअन्यमतमाह॥ अन्येस्वल्पंदत्वासूतंपिष्टसमुरवेनचारयंतिघनं॥सिद्धोप
देशाविधिनाऽसितयासेनमुरवेण॥१७॥ ॥अन्यमताभिप्रायेप्रकारांतरमाह॥अथवामाक्षिकगगनेसमं
भागंपडुयुतंपक्वं॥प्रस्तेप्यलोहपात्रेस्वेदंतत्क्वरतिकृष्णाख्यं॥१८॥ ॥उपदेशविधानमाह॥तंवक्ष्याम्युपदेशं

गंधाभ्रकंसंप्रवेशनंयेनपक्षछिन्नरसोयोग्यःस्याद्रससायनयोः॥१९॥गंधकंविशेषयन्नाहरसराजरागदायीबीजानां
पाटनारणसमर्थःसूतकपक्षछेदीरसबंधगंधकोभिहितः॥२०॥ गंधाभ्रकरसपक्षापकर्तनेअस्याअनत्राह॥ इत्वारवत्रु
टिशोगंधकमादोरसंचत्रुटिशोपितावभ्रमर्दनीयंयावत्सापिष्टकाभवति॥२१॥तदनुक्षुतंचबलिवयसासमभागनियो
जितंहितथागगनंत्रुटिशोरसंचदत्वाकुर्वीतयथेप्सितपिष्टी॥२२॥सापिचक्षिप्तरुपेलैर्निपात्यतेथोथदीपिकायंते॥तदनु
चनिर्मुक्तमलेनिरूतपक्षोभ्रगंधाभ्यां॥२३॥टीका-आदौप्रथमंरवल्वेलोहाद्रशमयेगंधकत्रुटिशोत्यमात्रंदत्वारसंपारद
चत्रुटिशोदत्वाअल्पमात्रंबारंबारंगंधरसोदत्वानान्मर्दनीयं यावत्सापिष्टिकाएकतारीरताभवति॥कुज्जलिकेनिव्यक्तार्थः प्र
थमश्लोकार्थः तदनुतस्श्चात्तरसगंधकपिष्टीकरणानंतरंतत्रस्तगंधकपिष्टागगनमभ्रकंसमभागनियोजितंगंधकरसेच
तुल्यांशमिलितंकार्यमित्यर्थः॥कथंकृत्वाऽतबलिवसयाकृत्वाऽतादृवीभूतायाबलिवसाभेकमत्स्यकर्कटशिशुमारगणांवसा
तैलतूपात्रशरीरज्ञातयासमभागाभ्रकनियोजनानंतरंबलिवसयामर्दनंकार्यंदृढतासर्यार्थं॥बलिवसायथा॥भेकमत्स्यभवाजा
तुष्ककर्कटस्यवसाथवा॥भाव्यमेभिःक्रमात्गंधंशिशुमारवसापिवा॥एतत्कासोबलिवसासम्यक्सूतस्यबंधिनीरंजनंचवृ
रुतमणिमूरवविधिःक्रमात्॥एषाबलिवसानामक्षणाद्भ्रांतिसूतकं॥चपुनःरसगंधाभ्रपिष्टीकुर्वंतीतिद्वितीयश्लोकार्थः
सापूर्वोक्तरसगंधाभ्रपिष्टी अथैतनंतरंदीपिकायंत्रेअधःपातनरसनिर्मुक्तस्यकृदोषाभवंति॥तस्मिन्निर्मुक्तमलेसतिनिरूतप
क्षःछिन्नपक्षोभवतिकाभ्यांअभ्रगंधाभ्यांअभ्रंचगंधश्चअभ्रगंधौताभ्यांगंधकांतःसंयोगात्रूक्षरसवत्साभ्रपिष्टीभवत्यतो
गंधकोद्वंद्वमलनसमर्थः॥किंपुनःबलिवसयेतिभवतीतितृतीयश्लोकार्थंकुलकमिति॥२३॥पूर्वंसूतरसस्यादारंकार्यांतरं
संपत्तिमाह॥भस्माकारश्चरसोहेम्नासहयुज्यतेसचंद्रद्वंद्वं॥अथवागंधकपिष्टीपक्वंक्षुतगंधकस्यमध्येतु॥२४॥टी०चपुनःततोधः
पातनात्रसाभस्माकारोभस्मसदृशोभवत्॥सचभस्माकारोरसःहेम्नासहस्वर्णेनसार्द्धंद्वंद्वंउभयमलनेयुज्यतेकर्मविदितिशेषः
अथवासमुच्चयोऽव्ययेत्यनेकार्थः॥संबंधात्पक्षांतरेच॥अथवाहेम्नासहरसंपूर्वविधानेनगंधपिष्टीकुर्यात्॥अथवाक्षुत

541
1936

गंधस्यदेवीभूतगंधकस्यमध्येपक्वावन्हियोगेनरूपक्वंकृत्वासरपिष्टीवतरसहेमगंधपिष्टींकुर्यादित्यर्थः॥२४॥पूर्वोक्तद्वि
तस्यदुःसेमलनस्यविधानमाह॥साचापिहेमपिष्टीविपच्यतेगंधकेभयः॥इत्थंहेम्नासूतोमिलतिदृढेनयाक्षणान्मियते
॥२५॥टी०-पुनःसापूर्वोक्तहेमपिष्टीरसोःसंबंधःसदातनःहेम्नामीलितयापिष्टीमेलनविशेषाद्धेमपिष्टीभूयःपुनः
गंधकेविपच्यते॥युक्तयापाकःकार्यःपूर्ववत्पुनर्गंधकेउत्थमुक्तविधानेनहेम्नासहसूतःपारदोमीलतिग्रंथिमेति॥सूस
तिउभयसंयोगसति॥तथोक्तविधानेनदुःसेमलतिनक्षणात्अल्पकालतोम्रियतेपंचत्वमुपयाति॥अत्युक्तियोनरकरणा
न्मृतोभवतिशीतभावःपक्षच्छेदविधिरिति॥२५॥एतावतारसारसपक्षापक्वर्जने नालंभावितव्यमित्याह॥इतरपक्षच्छेदंदुःस
समारणंनवांछंतिबीजानामपियाकंहुत्थंतितदनुतप्यंति॥२६॥टी०॥येपुरुषाःशीतउक्तविधानेनेतरसपक्षकर्त्तनंनवांछंतिपुनः
दुःसमारणेदुःसेनपूर्वोक्तनरसरसहेमगंधकेनकृत्वायेऽसमारणंतेननवांछंतिपुनःबीजानामपिरक्ताभ्रहेमरसकादीनामपिपाकं
वन्हियोगेनरूपक्वकरणंनवांछंति॥येपुरुषाःपूर्वपक्षदंकृत्वाहुत्थंतितर्हुत्थयुक्ताभवंति॥पक्षच्छेदंविनान्यत्कार्यंसिद्धेःज्ञात्वेत्यर्थः
॥२६॥गगनचारणेनिर्दिश्यअन्यसंस्कारमनुवदन्नाह॥इत्थमनेकेदोषाबहुश्रमेःगगनचारणंमत्वा॥निर्दिश्यतेप्रकारःक
मणिशास्त्रेपिसंवादी॥२७॥टी०॥निर्दिश्यतेनिर्देशःक्रियतेसंवद्यतेसंस्क्रियतेसंस्कारइतिसंवादिंकृत्वाउत्थमुक्तप्रकार
णअनेकेदोषाःअनेकक्लेशाःबहुश्रमेःबलक्षयेःगगनचारणंमत्वाअभ्रकचारणंज्ञात्वागगनचारणंमत्वानंतरंअन्योन्य
लक्षेप्रकारोनिर्दिश्यतइतिभावः॥२७॥प्रकारांतरंदर्शयन्नाह॥अग्राह्योनिर्लेपःसूक्ष्मगतिर्व्यापकःक्षयाजीवःयावद्धितेन
यानोनावद्धंकृतोभजते॥२८॥टी०॥एवंविधोहरजःयावत्योनोअभ्रकेनविशतिनमिलतितावद्धंबंधनंकृतोभजतेप्राप्नो
तिनकृतोपियोनोप्रविशतिबंधनमाप्नोतीत्यर्थः॥किंविशिष्टोहरजःअग्राह्यःकथमग्निमपिनगृह्यतेअनवयवत्वात्हरजःसदृ
शएवकारणानुरूपंकार्यमितिन्यायः॥पुनःकिंविशिष्टोनिर्लेपःवैकारिकदोषगुणैर्नलिप्यतेशीतोष्णगुणानिवृत्तेःपुनःसूक्ष्मग
तिःसूक्ष्मागतिर्गमनंप्रवर्त्तनंबाह्यस्वसःधूमावलोकनत्वात्पुनःव्यापकःदेहलोहादेव्यपित्वात्पुनरक्षयोनक्षयोयस्येत्यक्षयः १३

सर्वदाभावरूपत्वात्पुनरजीवःजीवेप्रकाशकत्वाभावःसत्वंविहायमलिनोपाधिकत्वात्निरुपाधावुपाधिसंपत्तिरितितात्पर्या
र्थः॥तदाश्रयान्मुक्षिषयाअनादिविद्येतिवेदांतवचनात्॥२८॥शीतरसहृद्येनिर्मुग्धवासनांतभूतसन्मुखपात्राभ्रकचारणःसक
लतीयावबोधः॥अथाभ्रकचारणा॥रूक्षोरक्तःपीताभ्रोपिस्थूलतारकारहितःवज्रीसत्वीतत्कर्मणिपतितसत्वोधनो
योज्यः॥१॥चारणायाभ्रकसत्वंवक्ष्यंचसत्वेसूक्ष्मगमत्वंसूचयंनाह॥नभश्चंद्रिकेहिगगनंवासितमपिवासनाभिरहशतधामदीप
नचरतिरसेंद्रःसत्वंकथमत्रयत्नतःप्रभवेत्॥२॥सूक्ष्मगमत्वात्गुणाधिक्यत्वात्चसत्वंग्रहंसंति॥मुक्तेकभ्रसत्वंनान्योरस
पक्षच्छेदनसमर्थः॥तेननिरुद्गमसरोनियम्यतेबध्यतेचसूरवे॥३॥रसबंधनेअधिकारित्वदर्शयन्नाह॥पक्षच्छेदमकृत्वारसंब
धंकर्तुंईहतेयस्तु॥बीजैरवहिसजडोबांछत्यतितंक्रियायशोमोक्षं॥४॥पक्षछिन्नपादस्यलक्षणमाह॥नाधःपतितनचोर्द्ध
तिष्ठतितंत्रेभवेदनुक्षणि-अभ्रकस्तीर्णोसूतःपक्षस्छिन्नःसविज्ञेयः॥५॥पूर्वोक्तवज्राभ्रंविहायपिनाकनागभोक्राःसत्वमो
चने-असमर्थशीतदर्शयन्नाह॥श्वेतादिचतुर्वर्णाःकथितास्तरुछलताकारहिताःवज्रीसत्वंमुंचत्यपरेभ्रताश्चकाचनांयांति६॥
बलवत्ताभांउत्कृष्टत्वात्वज्राभंपुनःप्रशंसति॥सितरक्तासितपीताःयेकेचिदुदाहृताःघनाःलोके॥अलपबलाःनिःसत्वावज्री
श्रेष्ठसर्वेषां॥७॥देहमभ्रमाह॥सूतेतिरसायनानांयोज्यपरी॥कीर्त्तितपरंसत्वं॥त्रिविधगगनमभक्ष्यंकाचंकीदृग्वपत्र
जेः॥८॥सत्वपातनविधानदर्शयन्नाह॥मुंचतिसत्वंभ्रातास्तृणसारविकारकेघृनःस्विन्नःपरिहृत्यकाचकीदृग्ग्राह्यसारम्र
यत्नेनन॥९॥तृणसारविकारकेःसूर्यावर्त्तकाग्निः॥॥अथनविशेषप्रकारांतरमाह॥स्वेद्यावध्याखिंडेमाहिषीदधिदुग्धम्र
सकदाज्यैः॥अथपंचगव्ययुक्तःसत्वंपातयतिलोहनिभं॥१०॥सूर्यातपपीतरसास्वत्यंमुंचतिधातवःसत्वंस्वरुजानरुजाः
संतोमुंचतितएवभूयिष्ठ॥११॥पतितसत्वलक्षणमाह॥बृहद्गंभीरध्मातोवर्षतिमेघःसुवर्णधाराभिः॥देवसूरवतुल्यममलंपति
तंसत्वंतथाविद्यात्॥१२॥लोहवर्णसत्वंसर्वान्नमतिदर्शयन्नाह॥यदिलोहाभंनिपतितंज्ञातंगगनस्यतदसश्चरति
मिलतिचसर्वंहेद्यौषधभिश्चरतिविनाधिमुरवेः॥१३॥माक्षिकसत्वांतरसंयोगात्सत्वस्यगुणाधिक्यदर्शयन्नाह॥माक्षिकसत्व

तंगगनंभ्रातंसत्वंमुखंभ्रदंभवति॥तदनुचनागेः वंगैः सहितंमुखंभ्रदंसत्वं॥१४॥माक्षिकसत्वंमुख्यत्वेनाह॥माक्षिकसत्वे
योगतश्चनसत्वंचरतिसूतकोनिरिवलं॥निश्चतंगर्भद्रावीसरंज्यतेबध्यतेचैव॥१५॥माक्षिकसत्वयोगानंतरं अपरो
भिधीयते॥लोहंचाभ्रकसत्वं तालकसमभागचरितंचरति॥अग्निषवयोगाच्चरांगुलिमर्दितभंगंचतद्रवति॥१७॥
सत्वंघनस्थकांततालकयुक्तंसूरुधितधात॥रात्रौरहसत्वंभवतिरसावधकारिपर॥१६॥कांताभ्रसत्वालयोगकरणमाह
लोहयोगमुत्कावंगयोगमाह॥वंगमथाघनसत्वं तालकपड्गसहितंचरति॥अग्निषचयोगाच्चरति व्रजतिरसोनात्रसं
देहः॥१८॥अभ्रसत्वविधानमाह॥बहलंसुवर्णवर्णं निचुलपुटैः पतितपंचभिः सत्वंवदंकारुतमतगगननिरंजि
दूरीहतंच॥१९॥एतत्कवलसत्वचारणविधानमाह॥तंचूर्णीकृत्यततः क्षाराम्लैः भावितंघनंबहुशः॥स्थिरत्रयनी
रकणातुंबुरुरसमर्दितंचरति॥२०॥अथशुल्बाभ्रमाह॥घनसत्वंशुल्बमाक्षिकसमभागंनियोजितमीलितं॥तच्छुल्वा
भ्रंकथितंचरतिरसोजीर्यतिक्षिप्रं॥२१॥शुल्बाभ्रचारणविधानमाह॥शीतताप्यशुल्बसहितघनसत्वसाधुरवल्वकमृ
दितंचरतिसेंद्रकांजिकवेतसजंबीरबीजपूररसैः॥२२॥प्रकारांतरमाह॥शीततीक्ष्णशुल्बनागमाक्षिकयुक्तंसमंचरत
खोटं॥तद्भस्मतत्सुटीविधिनानिर्व्यूढंसत्वरंजकभवति॥२३॥रंजितघनसत्वस्यचारणमाह॥चार्यंयत्नेनरसंघनसत्वंत
द्वंधंधनंतस्यसंयोज्यसर्वबीजंनिर्वाह्यदृढंसंकरतः॥२४॥अथरसचारणाच्छेद्यमाह॥अभ्रकचारणमादौगर्भद्रुतिचारण
वहेन्नीत्य॥योजानातिनवादिरथचसार्थक्षयंकुरुते॥२५॥ग्रासस्यहस्यमाह॥गगनग्रासरहस्यमहंवक्ष्याम्यंकंघनार्कसं
योगात्केवलमभ्रकसत्वंयसंतयत्नान्नसर्वांगं॥२६॥द्रुतिरसहृदयसत्वाभ्रचारणा सकश्चनुर्थाविबोधः॥ ॥२॥
अथगर्भद्रुतिः॥बाह्यद्रुतिचाजारणं॥अथद्रुतिबाह्यद्रुति प्रसंशंनमाहयदिघनसत्वंगर्भेनपतति वाड्वंतिबीजानि
॥नचबाह्यद्रुतियोगः तत्कथंमिहबध्यतेसूतः॥९॥गर्भद्रुतिरधिक्यंदर्शयन्नाह॥गर्भद्रुत्यारहितोग्रासश्चार्योपिनकृतायां
नि॥एकीभावेनविनानजीर्यते॥तेनसाकार्या॥२॥जारणायांप्रथमंकर्तव्यंआह॥बीजानांसंस्कारः कर्तव्यः॥कथितादृशः प्र

545
1936

थमंयेनद्रवतिहिगर्भेरसराजस्याम्लवर्गेण॥३॥हेमबीजप्रशंसनमाह॥सममाक्षिकरूतवापः सममाक्षिकसत्वसंयु
तंहेम॥गर्भेद्रवतिचचरतिचजीरतंबध्नातिनान्यथासूतः॥स्वर्णसममाक्षिकेनवापोदत्थः पुनः समानमाक्षिकसत्वेन
संयोजनंखोटोभवतितेनसूतोजारयेत्॥पादादिजारितसतिरूप्यपत्रलेपनवत्कनकंभवति॥७॥५॥माक्षिकसत्वचा
रणाद्रसेनगुणोत्कर्षमाह॥माक्षिकसत्वंहेम्नापादादिजारितंद्रुतंसूते॥तारंरिष्टंकुरुतेवत्कनकंपत्रलेपन॥५॥गर्भद्रु
तेर्लक्षणमानह॥समरसतांयदितोवस्त्राद्गलितोधिकश्चनुलनायां॥ग्रासोद्रुतःसगर्भद्रुत्यासोजीर्यतेक्षिप्रं॥६॥
माक्षिकसत्वोत्कर्षमाह॥६॥नबिडैःनापिक्षारैः नरसंहेईवंतिहेमतारंवा॥माक्षिकसत्वेनविनाग्निदिनंनिहितेनरक्लेन॥७॥
टी०॥माक्षिकसत्वनविनास्वर्णं पुनर्गलितोभवेत्चतुर्गुणश्चेतवस्त्राद्विनिर्गतोभवेत्॥सःतुल्यरूपतांतुलायांअधि
कःतदागर्भपारदस्यातद्रवरूपंजयंपुनः शीघ्रंजीर्यति॥६॥७॥माक्षिकसारमंतरेणहेमकनकंवातारंवा॥माक्षिकसत्वे
नविनाग्निदिनंनिहितेनरक्लेन॥७॥टीका॥माक्षिकसत्वेनविनास्वर्णंमाक्षिकसारमंतरेणहेमकनकंवातारंरूप्यंनद्रवतिकेः
कृत्वाग्रंथांतरेचलवणक्षाराम्लसैरिभिरम्लेविज्ञानः समेगर्भेनुसंस्थाप्यअनेनेवद्रवीभवेत्॥नंकवलंविडक्षारंनरस
र्जिकायवक्षारटंकणद्यैः॥नंकवलक्षारैः स्नेहैर्नयथाकंस्नेहतांनियथाकंगुणितुंबिनाघोराकंश्रीफलोद्भवंकटुवाता
रसिद्धार्थसोमविभीतिजः॥९॥अतसिजंमहाकालंनिंबजंतिलजंतथा॥आपामार्गादिवदालीदंतीतुंबरुविग्रहात्॥अं
कोल्लोन्नभस्तानफलानांतैलसंभवः॥तैलैरपिनद्रवतिपुनः माक्षिकसत्वेनगर्भद्रुतिर्जायते॥विंविशेषणमाक्षिकसत्वन
रक्लेनरक्लवर्गान्निदिनत्रयंनिहितेनरक्लवर्गोनः स्थापितेनरक्लवर्गायथादाडिमंकंशुकंचवबंधूकंचकुसुंभकंसमाक्षिकंसा
रद्राक्षोद्भवयाक्षारससमन्वितः॥रक्लचंदनसंयुक्तोरक्लवर्गाः प्रकीर्तिताः॥७॥कुलकं॥अथस्वर्णजारणयंत्रविधानमाह॥
॥लवणंदेवीस्वरसप्लुतंकुर्यात्ब्रह्मीस्वरीयनरसेनभिश्रंकुर्यात्॥पुनः ब्राह्मीरसप्लुतं॥लवणंचपुनः अहिपत्रतांबूलीद्रु
यंपत्रद्वयंशीलयाविवर्तनः यावेणचूर्णितंपेषिंकुर्यात्पुनरलुनंअयःपात्रेलोहभाजनेसंस्थापयेत्एतत्स्थापितंद्रव्यपु
टान्वितयाग्निपुटकरणाद्ग्निसंयोगेनतत्कृतस्यातत्स्यदेवीस्वरसप्लुतस्यसप्तमंतसंधवस्यमुखाधारस्फुटविकटकटोरिका

अथः पात्रकायामुखमवश्याधारायस्याः साएवंविधास्फुटाप्रकटानकटाविपरीतमुखत्यर्थः ॥८॥ विहिताधागुलानि
म्नास्फुटविकटकटोरिकामुखाधारां ॥ तस्योपर्यष्टादेयाकटोरिकांगुलोत्सेधा ॥९॥ विहितछिद्रत्रितयाऽस्ताचतुरंगुलो
र्ध्वछिद्रेषु ॥ रवलुशलाकायोज्यातत्रापिहेमपत्राणि ॥१०॥ संरुध्याध्विधूप्यंतेयंत्राधस्तात्प्रदीप्यदग्नि ॥ धूपापलेपमात्राभ
वेतकृत्वानिहेमपत्राणि ॥११॥ तान्यग्नितापितानिचपश्चाद्यंत्रेमलानिधूपेन ॥ पाचितहेमविधानात्नूजरयतिरसेंद्रोद्रवति
चगर्भेच ॥१२॥ साकटोरिकाविहिताकार्याऽपः पात्रस्यतस्याः ॥ कटोरिकायाः उपरिऊर्ध्वभागः एषाकटोरिकादेयारुद्राक्ष्य
किंविशिष्टाद्व्यंगुलोत्सेधः कटोरिकापरिमाणंयस्याः सातथोक्ता ॥ पुनः किंविशिष्टा अर्धांगुलनिम्नाऽर्धांगुलपरिमाणनि
म्नामध्यगापुनः किंविशिष्टाविहितछिद्रत्रितयाविहितानिकृतानिछिद्रत्रितयानियस्यासा एवंविधाशस्ताचसैतुल्यवि
हितछिद्रत्रितयाचतुरंगुलाया मानदुपरिभागं कटोरिका चतुरंगुलीपरिमाणोन्नतेति भावः ॥१०॥ पुनश्छिद्रेषु त्रिषुशलाका
योज्यास्रोद्दशलाकाक्षेप्या पुनस्तत्रापिछिद्रेषुहेमपत्राणिकंटकवेधिनि कनकपात्राणि योज्यानि एवंविधंपूर्वोक्तनिमित्तेपा
त्रेहेमपात्राणिरुद्ध्वाध्विधूप्यतेततोग्निप्रदीपयेत् ॥ यंत्राधः तत्राद्यत्राधोभागेवन्हिप्रज्वालयेत् ॥ तदातानिहेमपत्राणिरु
क्तानिनिशावर्णानिभवंतिकस्मात् धूपापलेपमात्रात् धूपश्चासावुपलेपश्चधूपोपलेपः तन्मात्रात्तत्प्रमाणात् येनौषधेनधूपो
भिरुक्तस्तेनौषधेनोपलेपः कार्यः ॥ पचेच्चेति ॥ पुनः किंभूतानिहेमपत्राणि ज्वालिरसेंद्रोजारीति अग्नितापितानिसंति वन्हियो
गात्तानिरुक्तानि स्वर्णजारणमिदंगदितं ॥१२॥ अथरूप्यजारणमाह ॥ तेनैवतारपत्रंविधिनासंस्वेद्ययंत्रयोगेन ॥ जायतेरूप्य
वर्णंतत्तारद्रवतिगर्भेच ॥१३॥ टी० ॥ तेनैवविधिनापूर्वविधानेनतारपत्रंरूप्यदलंरूपवर्णं श्यामलंभवेत् ॥ केनसंस्वेद्ययंत्र
योगेनसंस्वेदः प्रबलाग्निस्तस्यैदंसंबंधियद्यंत्रंतस्ययोयोगः तेनतारपत्रंपुनः गर्भेरसादरद्रवतिजलत्वमाप्नोतिपुनः तस्मि
न्पत्रेद्रवतिसतिचशब्दाद्रसेंद्रः तत्सत्रजरतितारकृष्टीभवति ॥१३॥ अथयोगांतरमाह ॥ अथवाबलिनावंगं नागविधानेनयंत्रयोगे
नचहेमवातारंवाद्रवतिचगर्भेनसंदेहः ॥१४॥ टी० अथवेतिसमुच्चये एकार्थनिष्टत्वात् बलिनागधनसहवाचं योत्रयोगेनद्रु
तं जायेत्तत्केवलंवंगं पुनः नागविधावनसह ॥ नागविधानेनमध्येवंस्यादितिव्यक्तिः नागविधानेनेतिनागनाम्ना आख्याद्वाये

547
1936

च अभिधायेचवामधेयंचनामेत्यमरः एवंविधंवंगंवानागंवा हेमंहेमपत्रंवातारंतारपत्रं ॥ एतत्सर्वंबलिनाकृतंजायतेमृतं
चसर्वंगर्भेरसांतईवतिनात्रसंदेहः अरसंदिग्धमित्थमुक्तंचशब्दाज्जरतिनिःशेषत्वमाप्नोतिमाक्षिकंशुद्धवर्णंदरदसहितेन
यंत्रेपूर्वोक्तानयोः पात्रेसहितंरुद्धापितेनेनपुनरनेनपक्वंरूपधनंताक्ष्यपत्रंवा ॥ तारंरूप्यपत्रंकनकंतारणायंत्रेपक्वंकुर्यात् एतत्
पंचगर्भरसादरपतितिप्राप्नोतिद्रवतितिमिलितशेषः ॥ चशब्दग्रहणाज्जरतिच ॥१४॥ प्रयोगांतरमाह ॥ रसकंबलिनायुक्तंपूर्वो
क्तंविधानयोगेनपक्वंचूर्णंयावद्द्रवतिभृशंद्रवतिगर्भेच ॥१५॥ टी० ॥ रसकंस्वापरिकंबलिनागधनसहयुक्तंसत्समभागे
नेतिशेषः केनरूपत्यापूर्वोक्तविधानेयोगेन पूर्वोक्तंयद्विधानेयंत्रादिकंतस्ययोसौयोगस्तेनरूपत्वापक्वंकुर्यात् तावद्भृशमत्यर्थं
पक्वंस्कार्यं यावत्अग्नौरितांयातिनचूर्णंगर्भरसादरद्रवतिगर्भेद्रुतिर्भवति चशब्दाद्द्रवतिच ॥१५॥ ॥ ॥

॥१५॥ टी० ॥ शुद्धमाक्षिकचूर्णंनिर्व्यूढंस्यचतुर्गुणंहेम्निहे
म्निरूक्वर्णंशतगुणंहेम्नः शतशतगणितसमनिर्व्यूढहेमतुल्यांशंचसमभागंसूततुल्यंगर्भरसादरद्रवतिजरतिअभ्रविधानेन
समभागेनजारितारसोमोनीतिभावः यथाचअष्टगुणंयदभ्रकबीजंपटुणांस्तत्रविलीनः हेमसमेमस्मंरसबंधतरमनविस्म
यः कार्यः ॥१७॥ टी० अथेत्यनंतरंगंधकारमागंधपाषतः ॥ शतगुणसंख्ययाशतथाउन्मेहेम्निपूर्णेवर्णेव्यूढोनिर्वाहः तऊ
ध्व्यूढं ॥ अथवाशतनिर्व्यूढं ॥ शतगुणमथमूषायां प्रक्काथमूषायांवन्हियोगश्चेतिशेषः तालकसत्वस्यहेम्निनिर्वाहः का
र्यइतिव्यक्तिः ॥ तच्चतत्सत्वंकेवलंवाशिलयामनः शिलयासहनिर्व्यूढंकार्यंतद्धेमगर्भरसोदरद्रवति अथरसेंद्रोरसराजोद्रुत
जरतिविधानेनेति ॥१९॥ अथविधांतरमाह ॥ रसदरदाभ्रकताप्यविमलामृतशुल्वलोहपाषाणकारत्नद्यर्कदुग्धपिष्टंकुक्कु
टशिखायुतंनाग ॥२०॥ रसदरदाभ्रकताप्यमितिरसः पारदः दरदंहिंगुलं अभ्रकंप्रतीतं ताप्यस्वर्णं माक्षिकंएकवङ्गावाङ्कपु
नः विमलारूप्यमाक्षिकमृतंयत्सत्वताम्रंचलोहामृदादिएतेषांदरदादीनांरसपर्पटीवत्पर्पटीकृत्वा कार्यंतायुतं नाग
पुनः कुक्कुटशिखायुतंकुक्कुटं हरितवर्णा विषहरपाषाणजातिः शिलाममोद्भवाभ्यांयुतंमिश्रितं यन्नागंकंकटपुटविधाने
नेतिशेषः ॥ एतदपिबीजंसिद्धगर्भेद्रवतिपूर्वसंबंधात् ॥२१॥ अथवंगबीजविधानमाह ॥ अभ्रकतालकशंखरससहितं यः पुनः पुटित

चिंचाक्षारैः विमिश्रं वंगं नर्जीवनं याति ॥२७॥ यद्वाक्षारविमिश्रं यद्वंगं अग्निकाक्षारयुक्तं रंगं अभ्रकतालकं नारवरसहितं अभ्र
कं त्रिगुणं नालं हरितालं शंखं कंकुष्ठी वरसः पारदः एतैश्चतुर्भिः सहितं यथातथा पुनः वारं निरुत्थं यावत्तावत्पुटितं कुर्यात् एतद्दो
षध्वंसाद्विभागेन सत्पुटं नाद्वंगं निर्जीवतां याति पंचत्वमाप्नोति एतदपि बीजं सद्गर्भद्रावणं तारणार्थं संबंधात् ॥२७॥ नागवंग
योरेतद्दोषधकारणमित्याह ॥ विधिनानेन चपुटितं म्रियते नागनिरुद्धता चगतं वंगं च सर्वकर्मसु नियुज्यते नदपि गतजीवं ॥२८॥ अने
नविधिनाऽऽक्षिधानेन नागं सीसकं पुटितं सत् म्रियते मृतो भवतीति वा अमुनाविधिनाते नैव निरुद्धता गतं अशरीरतामाप्तं वंगं
सर्वकर्मसु चारणे जारणे भक्षणादिकार्येषु युज्यते रसेंद्रैरिति शेषः नागवंगमारणमेकविधमेवोक्तं अतोभक्षणादिषुपरस्परं गुणा
धिक्यो ज्ञं नतु जारणादिषु ॥२९॥ नागवंग शुल्बतीक्ष्णानां जारणविधानमाह ॥ मृतनागं मृतवंगं मृतवरशुल्बं मृततथातीक्ष्णं ए
कैकं हेमक्षे त्रतानिर्व्यूढद्रवतिगर्भेच ॥२३॥ मृतनागमिति मृतं निर्जीवतांगतं यन्नागं तथासीसकं तथानेनविधानेन मृतं वंगंवर
निरूप्यतागते शुल्बंताम्रं तथाचमृततीक्ष्णं अरिवर्गोक्ततोशेषः एषांमध्ये एकैकं नागवंगं वाशुल्बंवातीक्ष्णसारपृथक्त्वेनहेम
वर्णैरपूर्णवर्णं स्वर्णं त्रतानिव्यूढहेम्नः त्रातगुणनिर्वाहितं कुर्यात् । तस्मिन्रेगर्भरसोद्रवतिचनाद्भुतजारितंचतारत्रातगुणवंगं
निर्व्यूढतारबीजं ॥२३५॥ अथमहाबीजप्रभावंदर्शयन्नाह ॥ महाबीजप्रभावंदर्शयन्नाह ॥ समग्रभैदुतिकारणं हेम्नोवक्ष्याम्य
हंपरयोगं ॥ आमलकस्यकचूर्णशतनिर्व्यूढंमहाबीजं ॥२४॥ टीका ॥ इहास्मिन्शास्त्रेविधिनामहतशास्त्रोक्तरीत्यायानि बीजानि उक्तानि
तानि कर्त्तव्यानि सामान्येनेतिभावः परंगर्भद्रुत्यर्थं अयंवक्ष्यमाणकेऽवयोगः वार्मीकुशलोवाग्मीकाशास्त्रोपदेशरहितोऽत्यर्थः ॥
अत्रभावार्थएकप्रत्यर्थः ॥ तेषुवाग्मीकेदुधुंदप्रवरोयोगः तथानेनप्रकारेणएकमतश्चायंशास्त्रोपदेशिकानां शास्त्रोपदेशरहितो
नां अभिमतइत्यर्थः ॥ २४॥ रसोद्रबीजद्रावणविधान अथवागंधकधूमंतालकधूमंशिलाकररसकस्य ॥ दत्वाधोमुखमुखीर्घतमालव
पत्रस्थाई ॥२५॥ ऊर्ध्वलग्नापिष्टीसदृष्टचयथातथाचकर्त्तव्या ॥ दत्वासर्परपत्रेदत्वेंद्रलिनामानं स्रस्तावनातगंधकं तदनुतत्करण
धश्चाद्दाहयेत् एवंकृतरसेंद्रेमिलितंयद्विजंतत्गर्भरसेंद्रांतर्भवतिपुनर्बीजसहितारसेंद्रो अधिकदाहसतिम्रियतइत्यर्थः ॥ भ्रो
त्रयसंबंधात् कुलकं ॥२८॥ अथसत्वर्णजारणार्थं द्विजमाह ॥ गंधतालकशैलाः सौवीरकरसकगैरिकंदरदं ॥ क्षाराम्ललवणानि
द्विजोमाक्षिकवैक्रांत विमलसमभागैः ॥२९॥ टी० गंधकतालकशैलाः इतिगंधकप्रतीततालकहरितालशैलः शिलाजतुः द्वंद्वः स
मासः तथोक्ताः तेनतथोक्ताः समभागाः कार्याः पुनः सौवीरकंशुक्लांजनंरसकंरसपरिकं धातुगैरिकंदरदंहिंगुलं ॥ अत्रैकवद्भा
समासः तत्तथोक्तंसमभागं कार्यं पुनः क्षाराम्ललवणानिक्षाराः यवक्षारादयः अम्लोजंबीरादिः लवणानि सैंधवादीनि एतान्य
पिसमभागानिकेः सद्माक्षिकवैक्रांतविमलसमभागैः सद्माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं वैक्रांतं वज्रभूमिजरजः विमलं रूक्ष्यमाक्षिकं
एतानिसमभागानितैः द्विरुच्यतेसचसमभागैः समर्दितैः द्विरः कार्यइत्यर्थः ॥ २९॥ द्विरुयोगाद्यथाबीजंगर्भेद्रवतितथाह ॥ कृ
त्वामृवर्णपुष्टीं मृदितांचसवेष्टितामनेनैव ॥ तन्मिपुटेरसप्रेरवल्वेमृदितागर्भंतथाद्रवति ॥३०॥ टी० पूर्वोक्तायापिष्टी अनेनैवो
क्तद्विरुयोगेनतप्तेरवल्वेतप्तसंबंधाल्लोहमयेतन्मिपुटैः करीषाग्न्यात्मकैर्मृदिताघर्षितेसति अनेवनैवेष्टितांकार्यां किंकृत्वासर्वे
र्णापिष्टीकनकंपिष्टीं वा अन्यस्यापिधातोः स्वर्णंपिष्टीं शोभनवर्णांपिष्टीं कृत्वारवल्वेमृदितासतीतथातेनैवप्रकारेणनत्वन्यप्रका
रेणगर्भरसोद्रवतिसलिलरूपातिष्ठति ॥३१॥ अथवैक्रांतगर्भद्रुतिमाह ॥ रक्तशतनिर्व्यूढं नत्रहितभस्मवैक्रांतकं चाथविमल
शतनिर्व्यूढं यसतिसमंद्रवतिगर्भेच ॥३२॥ टी०॥ वैक्रांतभस्मवैक्रांतभूमिजरजः नतुद्रवभस्मरक्तकणेशतनिर्व्यूढंयसतिस
मं शतवारंनिर्वाहितंकुर्यात्कुर्यात्किंविशिष्टंनत्रहितशब्देनभणित्वदर्शितं भणयोनत्रहिताश्ववाविमलत्रूप्यं आक्षिकं श्वेतव
र्णं यन्माक्षिकंरक्तकणशतनिर्व्यूढंकुर्यात् ॥ तदुभयंवैक्रांतविषयत्वंचरक्तशतनिर्व्यूढंसतरसोद्रावविधानेविहाय ॥ समयूनयस

तिकथलयति पुनस्तद्भस्मितंगभैरसंतर्दयति ज्ञपयतिच शब्दार्थः ॥३७॥ रक्तगणाधिक्यदर्शयन्नाह ॥ येकेचिद्विद्रुयोगाः क्षा
राम्लवर्गाश्च ॥ सर्वेन्नातनिर्व्यूढाः गर्भद्रुतिकारकाः ॥ कथिताः ॥३२॥ टीका ॥ येकेचिद्विद्रुयोगाः अत्र
च ग्रंथांतरेषुकथिताः तथाक्षाराम्लवर्गाःकथितानि ॥ क्षाराः यवक्षारादयः अथचवृक्षौषधिसमुद्भवाः आ
म्लाजंबीरादयः आम्लवृक्षशाकसमुद्भवानिचयानिस्तानिकथितानिचपुनः येदीप्तवर्गाः कथितादीप्तिकरायोगाः
अभिहितास्तसर्वेद्विक्षाराम्लवर्गादीप्तवर्गाः ज्ञातनिर्व्यूढासमगर्भद्रुतिकारकाः गर्भरसादेर्दृतंद्रवरूपं कुर्वंतीतिधा
तुमणिरत्नादीनितिशेषः ॥३३॥ अतनिर्व्यूढादीप्तादीसमादिविभागमाह ॥ ज्ञातनिर्व्यूढेचसमंपादानपंचसप्तनिर्व्यूढेपंचाश
त्तुनदर्घपादस्यात्पंचविंशतिके ॥३३॥ ज्ञातनिर्व्यूढीतचत्वारिंशद्विहतारक्तगणेद्रुतिशेषःसमतुल्यंग्रसतिरसंद्रुतिपुनः पं
चसप्तनिर्व्यूढेसति न्यूनाधिकांज्ञात्वेयः ॥ द्रुतिविशेषार्थः ॥३३॥ अल्पनिर्व्यूढकमाह ॥ अष्टांशांतुनदर्द षोडशांशाभागतद
र्द्धेनिर्व्यूढे ॥ तस्यार्द्धत्रिंशात् चतुःषष्ट्यंतदर्थनिर्व्यूढे ॥३४॥ टी० ॥ तुपुनः तदर्थसार्द्धद्वात्रिंशत्कनिर्व्यूढेसति षोडशांशमिति
पुनः तस्याधत्रिंशनिर्व्यूढेसतिषोडशांशमितिपुनस्तस्याधेत्रिंशनिर्व्यूढेसतिद्वात्रिंशदंशातदर्धेनिर्व्यूढेसतिचतुष्षष्ट्या
शंसनिर्व्यूढादिसमग्रासोरारकामित्यर्थः ॥३४॥ गर्भद्रुतेस्त्याकर्त्तव्यमाह ॥ द्रुतिगदितागर्भद्रुतिमभिषवयोगेनचाम्लवर्गेण
स्वेदनविधिनाज्ञात्वामर्दितांतप्तेतुरक्तले ॥३५॥ इत्यनेनविधानेनगदितांकथितांगर्भद्रुतिज्ञात्वातप्तेरक्तेवलेतप्तसंमधालोहमये
दृषाग्निनाबुध्नांनीतेतप्तेमर्दितांकुर्यात् ॥ तत्रअभिषवयोगेन अभिषवःसंमर्दनंतस्ययोगेवनेकवले अनेनआम्लवर्गेण
चजंबीरादिनानेकवलमेननापिस्वेदनविधिनाचस्वेदनविधिः स्वेदनसंस्कारा ज्ञात्राभिहितः ज्ञारणेहतांद्रुतिशेषः ॥३५॥ मर्दनस्व
दनयोः पूर्वापकरणंदर्शयन्नाह ॥ ज्ञात्वाबीजबलाबलमर्दनयोगंकृतंचरसराजे ॥ स्वेदविधानेचपुटंयंत्रंवाविहितरसकर्म ॥३६
टी० ॥ बीजबलाबलमर्दनयोगंज्ञात्वाबीजानांधातूपधातुयोगंज्ञानितानांबलाबलेन्यूनाधिकेयोसोमर्दनयोगस्तमेवकृतंज्ञात्वा
विदित्वारसराजे स्वेदविधानंकुर्यात् ॥ वापुटंवह्नियोगंकुर्यात् वायंत्रंविहितरसकर्मकुर्यात् विहितं कृतरसस्यकर्मसंस्काररूपं १७

95
1936

रूपंयत्रतत्रोक्तंयगर्भयंत्रादिकमित्यर्थः ॥३६॥ सूतकर्मणिनाधिगम्यमत्वाऽनुरूपादंरूढवन्नाह ॥ सूतवरंलक्षयतेबीजंनोपदि
शंतियथायति ॥ तद्रूढकार्येविधिनासूतकर्मगुरूपादर्शितंदृष्टं ॥३७॥ टी० ॥ यथायेनप्रकारेणसूतवरंपारदश्रेष्ठंलक्षयते ॥ ज्ञायतेक
र्मरूपतिशेषः ॥ पुनः यथाबीजंउपेक्षतेनानयातिसम्यक्मिलतिरसं तद्वतेनैवप्रकारेणगुरूपदर्शितंदृष्टकर्म आचार्यवर्यदर्शितं
पूर्वसंस्काररूपंविधिनाआचार्योक्तविधानेनकुर्यात् ॥ गुरूपादलक्षणः सर्वशास्त्रविशेषज्ञः कुशलोरसकर्मणि ॥ एवंलक्षणसंयु
क्तोरसविद्यागुरूभवेत् ॥३७॥ इतिगर्भद्रुतिज्ञारणाप्रकरणं ॥ बाह्यद्रुतिप्रशंसयन्नाह ॥ बाह्यद्रुतिरतिविमलास्फुरतिहिकेषांचिद
वसिद्धानां ॥ तेभ्यः सम्यक्ज्ञात्वाकलनाः कार्याःसतथाद्रुतयः ॥३८॥ टी० ॥ द्रुतिर्द्विधोक्तागर्भद्रुतिर्बाह्यद्रुतिश्चेतिगर्भद्रुतिपूर्वंतु
क्तबाह्यद्रुतिरधुनाविधीयतेकिंविशिष्टाअतिनिर्मलतरांएषांचपुनः केषांस्फुरतिकंज्ञानंतीतितदर्थंसिद्धानांस्फुरतिदेवास्वर्व
द्यादयः सिद्धाःरसविद्यापारगाः नित्यानाथादयः तेषांज्ञानंतीतिद्रुः प्राप्यत्वात् बाह्यद्रुतिरहविरलाः पाठः इहास्मिन्ज्ञात्वात
यातेनैवदेवसिद्धोपदर्शितविधानेनबाह्यद्रुतयः कार्याः ॥३८॥ नागज्ञारणमाह ॥ वरनागंसराजंबीजवरंसारितंतथाक्षितय ॥ गंध
कृष्णाढ्यलालसहितंनिर्नागंदीपवर्तितंभवति ॥३९॥ वध्वास्फटेवस्त्रपाटलिकायांशिरवाकृतादिषः ॥ तैलेमग्नंकृत्वानिर्नां
गं ज्ञायतेक्षिप्रं ॥४०॥ युग्मं ॥ टी० ॥ वरनागमिति वरनागं श्रेष्ठजातिसीसकंचारणयोग्यंरसराजउक्तसंस्कारैः सूतंपारदंबीजवरंहेम
बीजंपक्षत्रयंसारितंमिलितं कार्यंपुनः गंधकृष्णाढ्यलालसहितंगंधकृष्णतीतेशीलामनः शीलाश्चलेहरितालंदृश्यंतानितैः सहितंच
कार्यंएतत्सर्वंटी पर्वर्तितः दीपवर्तितंप्रज्वलितयोगात्एतत्सद्दृनिर्णागनागवद्भिन्नेभवतिनागंज्ञातिइत्यर्थः ॥ यथानिर्नागंस्यात्तथा
विधानमाह ॥ तस्यवह्निषड्गुणं ॥ स्फटेवस्त्रेनूतनेवस्त्रेअत्रोपश्लेषिकाधिकरणेसप्तमीपाटलिकायांबध्वापुनस्तैलेतत्स्फटेवस्त्रेषड्गु
णंसंस्थाप्यपीटंतंतदधःशिरवाकृतादीपंवधार्यः नशिरवीशिरवामुक्तः कृतःशिरवीकृतःशिरवानित्यर्थः ॥ अनेनविधिनाक्षिप्रंशी
घ्रंनिर्णागंस्यादिति ॥४०॥ युग्मं निर्नागकरणविधानांतरमाह ॥ कृत्वाचदीर्घमूषांस्फटेध्मातंतुभस्मगर्तायांक्षिप्त्वाशिलाचूर्णं
पश्चात्कृतःतथाशिलाचूर्णं ॥४१॥ संस्थाप्यभस्मनाभृतःध्मातःस्यात्त्वांगशीतलंयावत् ॥ आकृष्यतत्रसुतंज्ञात्वानागंसुभक्षितंस

कुलं ॥४२॥ टी० ॥ तुपुनः दीर्घा स्नोस्तनाकारांव्यूढांनिव्रणवज्रोपमांमूषांकृत्वातांमूषांप्रतिशिलाचूर्णक्षिप्त्वाच शिलामनोज्ञा आलंदरितालएतयोश्चूर्णंपश्चात्सूतंपूर्वोक्तंपारदंक्षिप्त्वाततोनंतरंशिलाचूर्णंक्षिप्त्वातामेवसरसंयुतंमूषाभस्मगर्भांयोभस्मनायुक्त्वायागर्त्तानस्थांधमातंकुर्यात्पुनस्तावद्भस्मनाआछाद्ययावत्त्वागशीतलंस्वयमेवशीतलंस्यात् तत्रतस्यांमूषायांसकलसमस्तनागंभुक्तिर्जीर्णनागंतज्ज्ञात्वासूतआकृष्योद्धृत्यनिर्नागंकारणविधानमेतत् ॥४३॥ निर्नागानंतरंयत्कर्त्तव्यंतदाह ॥ ज्ञात्वानागंत्रुटितंपुनरपिदद्याद्यथाभवत्त्रिगुणं ॥ पश्चात्तुरुक्त्वाकृत्वाबीजवरंयोजयेत्तदनु ॥४४॥ टी० ॥ नागेसीसकंत्रुटितंबुध्यापुनरपिनागंदद्यात्पूर्वोक्तविधानेनपारदशीतशेषः तथानागंत्रिगुणितंत्रुटितंभवतथैवकुर्यात् ॥ पश्चात्शुद्धंसूतंशुद्धंवाकृत्वापारदनिर्णागंविधार्यतदनुनागज्ञारणानंतरंबीजवरंपूर्वोक्तंयोजयेत् ॥४५॥ अथतारयोगमाह ॥ अथवातारंगसूतंसंसार्यवंगपरिहीनं ॥ तालयोगेनतथानिर्वंगंयंत्रयोगेन ॥४४॥ टी० ॥ अथवेतिविधानानंतरंवंगंवटकाकारंतेलतिलाक्तंवपक्वंकुर्यात् ॥ नूनंनिश्चितंनद्रवंतथापक्वंकुर्यात् ॥ यथानिर्वंगंज्ञायतेवन्हियोगेनतिशेषः ॥४५॥ विधानांतरमाह ॥ पिष्ट्वाचूर्णंकृत्वाबीजवरेणवसारितंतदनु ॥ अथवाद्रवरसनसहितंबीजसूरंजितंकृत्वा ॥४६॥ पूर्वबीजवरेणवक्ष्यमाणबीजेनवसारितंमिलितंसत्पिष्ट्वाचूर्णंभवत्तावत्तंभंकृत्वातद्गुलतश्चात् ॥ अथवेतिप्रकारांतरंदर्शयति ॥ तुपुनः वद्रवरसनरवेर्द्रवरसनसहितंसूरंजितंशोभनविधानेनवर्णंदृष्ट्वाकृत्वा बीजंस्वर्णबीजंसंयुतंकुर्यात् योगेवकार्यंसतीतिविधानमाह ॥४६॥ अन्यत्राचआह ॥ गंधकनिहितंसूतंनिहितानिहितंशृंखलायांतत् ॥ यांजितनिर्व्यूढरसगर्भद्रुतिरित्यादिकंपूर्वं ॥४७॥ टी० ॥ गंधकनिहितंचगंधकनिहितंस्थापितंसूतंबुध्वाधागंधकंदत्वासूतंमध्यस्थंकुर्यादित्यर्थः ॥ पुनरविधेसूतंशृंखलयाशृंखलोक्तयायोगेनिहितानिहितयन्निहितंनिर्व्यूढंयंत्रनंतस्मिन्नेवंविधरसगर्भद्रुतिः पारदस्यादरबीजानांद्रवनीति ॥४७॥ पिष्टीविधिनाजारणमाह ॥ सूतकभस्मवरेणबीजंक्षारसंद्रुगर्भं ॥ मृदितापिष्टिविधिनाद्यभिषवयोगाद्रवतिगर्भश्च ॥४८॥ तुपुनः रसेंद्रकृतगर्भरसेंद्रकृतोयासागर्भस्तस्मिन्बीजंकृत्वाविधिनापिष्टीविधेयासापि १८

क्षीमृदिताकार्याकस्मात्अभिषवयोगात्संमर्दनयोगात्कनसहसूतकभस्मवरेणसहसूतकस्यसमवरेतनसापिष्टी
गर्भद्रवतिचशब्दात्जरति ॥४८॥ बीजवरविधानमाह ॥ पत्राभ्रकंचसत्वंकांचीवाकांतमाक्षिकं पुटितंनिर्गुंडिगृहकन्याचांगेरि
पलाशशाकैश्च ॥४९॥ तावत्पुटितंकृत्वायावत्सिंदूरसंप्रभंभवति ॥ तस्मादशेषत्वंवर्णंहरिकयापाकेनपाचितंमर्दयेत् ॥५०॥ टी०
पत्राभ्रकमिति ॥ अभ्रकस्यभ्राणिवा अभ्रकस्यसत्वं पुनः कांचीकासीसंकांतमाक्षिकं कांतचुंबकं स्वर्णमाक्षिकंद्वंद्वं एकत्व
पुनः एतत्निर्गुंडिगृहकन्याचांगीपलाशशाकैः पुटितंसुधात्निर्गुंडिशेफालिकागृहकन्याकुमारीचांगेरीआम्लशा
कैः पलाशोब्रह्मवृक्षः शाकोवृक्षविशेषः द्वंद्वसमासः एतेषांरसंगृहीत्वापूर्वोक्तौषधपुटितंकुर्यात्तद्यावदेतदौषधंपुटितंकृत्वापुनस्तत्पुटितमौषधंतत्सादशेषंचतुर्थांशमितंसिंधवेद्रवत्वाहरिकायांपाकेनहरिकायांभृंगजानकंस्तनपा
चितंवन्हौपुटितंमार्दवंकुर्यात् यावत्सिंदूरसप्रभंसिंदूरसप्रभंसिंदूरतुल्यवर्णंभवति कथंपाचितंकुर्यात्मर्दयेत्यथास्यात्तथाह
वाग्भिनेत्यर्थः ॥५०॥ एकंकंशतव्यूढंवीरवरंजायेरत्नसंद्रस्यगर्भद्रवतिचक्षिप्रंह्यभिषवयोगेनमृदितमंगुल्या ॥५१॥ टी० एकंक
शतव्यूढंइतिपूर्वोक्तानांसिंदूरकृत्वानामुपरसानामधरात्एकंएकंएकंपृथक्कृत्वेनशतव्यूढंवाहितशतवारंबीजवरंजायतेकेन
केशितिशेषः ॥तद्बीजरसंद्रस्यभंगद्रवतिचशब्दात्क्षिप्रंशीघ्रंजरतिचकथं अनाभिक्ष्या अभिषवयोगः मर्दनयोगस्तथेति
॥५१॥ कुलकं ॥ नागबीजकरणमाह ॥ आवर्त्यहेमवरक्षेप्यमुज्ज्वलंनागंत्रिगुणंशिलाभितवाद्यहिबीजंतत्समु
दिष्टं ॥५२॥ टी० ॥ हेमवरस्वर्णं अत्रआवर्त्यसम्यक्कृतनिर्मलंनागं शुद्धसीसकं आवर्त्यसम्यक्कृतनिर्मलंनागंशुद्धसीसकं
आवर्त्यप्रदातव्यंकृत्वासमंस्वर्णस्यभागक्षेपंक्षिप्त्वा पुनः नागोपरित्रिगुणंशिलानागात्रिगुणाशिलातस्यानिवेषंकु
र्यात्तमनः शिलानिक्षेप्यतितत्सिद्धं अयंबीजंनागयोगेनबीजंसमुदिष्टंरसषड्भिरितिशेषः ॥५२॥ अथवंगयोगेनबीजमाह
॥ वंगंतुतेनविधिनाहेमवरेपूर्ववंगंक्षेप्यतालकवापेनहरितालनिक्षेपनिर्व्यूढंकुर्यात्वातात्र आवर्त्यवंगंनिक्षिप्यनिर्व्यूढ
निर्वाहितंसत्तत्बीजवरंभवत्कस्मात्तत्रुटितसयोगात्रुटितंभवतितत्बीजवरमितिवंगबीजमेतत्पूर्ववत्द्रवंनिजरति ५३८

अथबीजप्रशंसनमाह॥ योनिःसूतभुजंगोद्रसकेसरीवज्रपंजरःसपुनः॥ फणिहेमगुणात्कुटिलोरसांकुशोनामवि
ख्यातः॥५४॥ टी० सर्वेषांभिधानभुजगात्सीसकात्निसृतःभुजंगःशिलावापनक्षयंनीत्वायःपृथक्भूतःरसक
केसरीवज्रपंजरःकथितःरसएवकेसरीसिंहःतदर्थवज्रपंजरःहेमबीजवज्रपंजरगुंजोकुशदृंनात्भ्रांतिर्जातेति॥
॥५४॥ बीजस्यापिपिष्टीकरणमाह॥ एकपक्षंविधिना वज्रेणव्यथितःपंजरंकरोतिदृष्टत्वात्सिहरक्षणसमर्थइत्यर्थः
॥पुनःविशेषणाच्यते॥ अथवज्रपंजरोनामयोरसांकुशवारसागजरूपःतस्यांकुशवशीकरणसमर्थःनामसंभावनाद्वा
विख्यातःप्रथितःकस्मात्कुत्सितंलातिकमपिवस्तुहरणात्कुटिलोवक्रोभवतिदुष्टःस्वभावएवअनेनहेम्नागंहरणक
तंकथंभूतात्फणिंभुजंगःहेमस्वर्णतयाःगुणाविद्यतयस्मिन्एवंविधात्कुटिलादृढायुक्तःअंकुशोपिवक्रोभवतीति॥पुनःस
एवंन्यायमन्यःभ्रांतिमानमलंकुरुःहेमबीजवज्रपंजरगुंजांकुशदृंनात्भ्रांतिर्जातेति॥५४॥ बीजस्यापिपिष्टीकरणमाह॥
एवंपक्षविधिनाबीजवरंसूतराट्तथास्फुटं॥ कर्तव्यःसंस्वेद्योयावत्पिष्टीभवेत्श्लक्ष्णा॥५५॥ टी०अमुनाप्रकारेण
विधिनाकर्तव्यथोपदेशनपक्षेबीजवरंतथापूर्वसंस्कृतंसूतराट्पारदःअम्लेनजंबीरादिनास्वेद्यः॥स्वेदःस्यायविधिः
कर्तव्यअत्रकिमविधिरुकर्तव्योयावत्श्लक्ष्णासूक्ष्मापिष्टीएकशरीरताभवद्रसबीजयोरितिशेषः॥५५॥ विध्यंतरमाह
तैलेन॥तेनविधिनास्विन्नास्वेदितामितिपिष्टीभवंतिवन्हावितिशेषः॥॥अथकश्चिद्विधानांतरंदर्शयति॥शीलयाद्यन्म
यानिपृष्टेबीजंतन्निपृष्टेघर्षणंयाद्वीजंनागाख्यंतत्सूतनामितिशेषः॥अखिलंसमंसंयथास्यात्तथापिष्टिर्भवंतीतिवत्॥५५॥
यथावटकापाच्यंतथाह॥ पादावटकविधानेकर्तव्यस्तेनयोगेनकामणपिंडेक्षिप्त्वामाषश्चस्यात्मृद्वंपिंडत्वं॥५७॥ तैलयो
गेनवटकविधानेन माषवटकविधोपाकःकर्तव्यःवन्हापाचनंविधेयमित्यर्थः किंकृत्वाकामणपिंडेक्षिप्त्वाबिडपिंडमध्ये
वन्हिविधानमाह॥ मृद्गिनानागपत्रंदग्धंयाचनतत्रैवतंपिंडंआरूक्ष्यमूतंपिंडेशेषंतथापुनःपाच्यं॥५८॥ टी० तन्माषचूर्णित
जातंकामणपिंडंतावत्सूपत्रंकर्तव्यंयावद्दग्धेनभवेत्॥ केनसूपत्रंमृद्गिनाकेवलावन्हिना पुनटःतंपिंडंततःशेषंस्वरुढस्तत

निर्मलंपारदंआरूक्ष्यगृहीत्वापिंडेअन्यस्मिन्पिंडेनथापूर्वप्रकारेणपाच्यमिति॥५८॥ अपरंचाह॥ अथवाषोधपिंडेदोला
तंसूक्ष्मपरावृत्तिविधिना॥पुनरपिपिंडेक्षेप्यंगर्भेणवयादृतिभवति॥५९॥ टी०॥ अथवेतिप्रकारांतरेपुनरप्यूपिष्टीदोलायंतलेओ
षधपिंडदोलयेत्ततउद्धृतानीतेन क्रामणेषधनापिंडेक्षेप्यमध्येरुद्धापक्वस्योपरिस्वपरमृन्मयपात्रपिंडंपरिकल्पनाविधिनापूर्वोक्त
नेतेनवा अम्लेनेतिकथ्यत्कालंयावद्भैरसादरंपिष्टेईषतिनद्विजांतरपिंडांतरंक्षेप्यंतिनासर्यार्थः॥५९॥ अपरंचाह॥ एवं
द्धृतंहिगर्भैरसादरजरतिनिःशेषत्वेआज्ञप्तिंचपुनःगर्भद्धृत्यारहितंरसादरद्रवेणवर्जितंवीरवरंविद्धिर्जरतिद्धृतबीजमारणस
मर्थाबीजाद्धृत्यर्थः॥५९॥ द्धृतग्रासपरीणामोविद्धयंत्रादियोगतः॥जारणत्कथ्यतेतस्याःप्रकाराःसंतिकोटिशःप्रकारांस्त्रयो
दशेषःजारणभेदास्तुयोसस्यचारणंगर्भद्रावणंजारणंतथाइतीत्रयस्त्रयोनिर्दिष्टाजारणावरवर्णिके॥६०॥ इतरस्तदर्थद्धृ
त्यात्मकःपंचमावबोधः॥ ॥श्रीः॥ ॥१०॥ अथवेधविधानमाह॥ व्यवस्थिभेषजापेताद्ध्येक्षितरसः
खलु॥ वेधइत्कथ्यतेतज्ज्ञैःसचानेकविधःस्मृतः निमित्तमादायसतांपुरास्यश्रीभारतीभावरसेनहृष्टः सिंचतिजगतिवस्तुधा
॥संस्कारधिकारमाह॥ अनयारवलुसारणयाक्रामणंचदिग्धसतियोजितोविधिवत्॥ असौतवेध
विधोनरसस्वगुणान्प्रकाशयतीति॥९॥ वेधविधानमाह्युग्मंरसदरतार्धगंधकमनःशिलाराजावर्तकंविमलंपुटमृतशुल्बं
तारंनिर्मूर्छंहेमरूपिरयं॥२॥ इतिहेमरूप्यिः स्वर्णकारणं॥ वेधविधानमाह॥ अष्टानवतिभागास्तारस्यैतथैवशुल्बस्यकनक
स्यैकोभागोवेधयेत्कनसूतस्य॥४॥ पूर्वोक्तविधिविशेषमाह॥ अर्द्धनिमर्दयित्वा एवंसहस्रवेधीनियुजनकविधौच॥जारणबीज
वज्रेणमुसूतस्यचंचलेज्ञात्वा॥५॥ विशेषणवधविधानमाह॥ दत्वादौप्रतिवापंलाक्षामत्स्यादिपित्तभावनया॥५॥ टीका॥ मत्स्यामा
हिषमाजूरराजसूकरसंभवा॥इति॥ शुल्बस्यतीवापंतारस्यअथकनकरूपेहेमकरणेनियुज्यते॥५५॥ विशेषाच्चाह॥ तदनुक्रामणम
दित्वतत्क्षणापिपिंडितरसेन अतिद्धृतेचतस्मिन्नूवध्यासोकुंतवधेन॥७॥ मत्स्यादिपित्तभावनयालाक्षानंतरलाक्षाकल्कांतरसक
ष्यरिकदरस्कंतलंडगोपाद्यैःमर्दितसतिपीडितरसेनतारंशुल्बंतारारिंवद्धृतंजलरूपेअस्यांकुंतवधः कार्यः॥७॥ विशेषमाह॥

न्नेलाऽपटेनस्थगयेत् पल्लवेन भस्मना वापि ॥ विधिवद्देयं द्रव्यं द्रव्यरसराजा-क्रमणार्थं हि ॥ ८ ॥ टी० वेधोभितद्रव्यं सारणा नैत्ला
ईपत्रेनकेनचिन्मांशेचवाभस्मनावाच्छादयेत् ॥ ८ विशेषमाह ॥ शीतसंशितस्यकथितरसंवधादिप्रावणंकर्म पादादिजीर्णबीजंसंयु
ज्यतेपत्रलेपेन ॥ ९ ॥ टी० ॥ पादादिजीर्णबीजंपत्रलेपनयुज्यतपत्ररंजनंस्यात् ॥ ९ ॥ पत्रवधनमाह ॥ आम्लाघुदवर्त्तिततामरिष्ट
दिपत्रमतिभुद्रं आलिप्यरसेनमतः क्रामणलिप्तंपुटंपुटिश्रांतं ॥ ९ ॥ टी० ॥ आम्लाघुदवर्त्तितसिणस्वर्णरसनलिप्यक्रा
मणपिंडेन लेपकृतेसतिपुटंपुटेत्पलाग्निविश्रांतस्ठापितंकुर्यात्पत्ररंजनविधिरियं ॥ ९५ ९७ ॥ अर्थस्वर्णविधानमाह ॥ अ
र्द्धनिमश्रयित्वाहेम्नाज्यष्टनतदलंपुटित् क्षितिरवगपटुरक्तमृदावर्णपुटाद्यंतनोदय ॥ ९९ ॥ टी० ॥ प्रवरहेम्नादलंरजतपत्रंभि
श्रयित्वाक्षितिरवगपटुरक्तमृदत्यापीदपरिलिप्तदलवनास्थलनपुटोदयः ॥ ९९ ॥ वर्णविधानमाह ॥ भूपतिवर्त्तकमकचूर्णेनिरी
क्षपुष्परसभावितं बहुशः ॥ सद्यःकरीतिरक्तंसितकनकंशीतिभागेन ॥ ९२ ॥ अन्यश्चाह ॥ रसदरदविमलताप्यसेधवशुल्वमा
क्षिकरूपाश्चैव ॥ प्रवालकुकुटंकणगैरिकप्रतीवापितंसितंकनकं ॥ ९३ ॥ अन्यश्चाह ॥ तापीभवनपावर्तंबीजपूररसार्दितंकरा
तिपुटपाकंहेमसदृशमिच्छं ॥ ९४ ॥ टी० ॥ तापीभवंमाक्षिकसत्वराजावर्त्तैताभ्यांहेमवर्णपुटपाकंनमिदूरसंनिभं ॥ ९४ ॥
तारवर्णविधानमाह ॥ वंगाभ्रंसितमाक्षिकंशुल्वंवाहयेन्मृतं ॥ तन्तारंचदशांशेनतारालेपंकरोतिहि ॥ ९५ ॥ टी० वंगाभ्रंश्वेता
शिलाचिंचुएतदोषधिनिचयंतारतोदशमभागेनहेमवर्णतारंउत्तमंप्रतीवापनंकरोति ॥ ९५ ॥ ॥ तारविशेषमाह ॥ नागः करीतिम
दुनोनिर्व्यूढस्तारकृतांचरवि: ॥ तांपीततांचक्षीणांकांचनतुल्यांलिकीर्तनाद्यां च ॥ ९६ ॥ टी० ॥ सीसस्तारंनिर्व्यूढंकामलंपुनस्तांमृदु
तांप्रतिनाम्रंनिर्व्यूढंशोहतंविभं ॥ पुनस्तांमृदुतांप्रीततीक्ष्णतारंनिर्व्यूढपीततां ॥ पुनस्तांमृदुतांप्रतिकांचनं निर्व्यूढंश्लिलावि
नाशनंतारंकरोतिरीतिसंबधः ॥ ९९ ॥ हेम्नः विशेषमाह ॥ कनकाक्षसमंमाक्षिकंकरंजतैलप्लुतोघातः ॥ पातेदशवनाक्षर्षोवद
तिनाद्यावद्धि कोटिमपि ॥ ९७ ॥ टी० ॥ कनकंताम्रमाक्षिकंसमभागः करंजतैलाप्लुतःघातः कार्यः वारंवारंनिक्षपमतिदशवर्षात्कर्ष
विवर्द्धतिक्रियत्कालंहि निश्चितंयावत्कोटिसंख्यांवेदति ॥ ९७ ॥ विशेषमाह ॥ सश्वायंहेमविलीनंकगुणीतलसंस्थितं

557
1936

बहुशः ॥ माक्षीकरीतिनिर्वार्यविध्यतिकनकंशतांशेन ॥ ९८ ॥ टी० शुल्बहतंरसगंधंशुल्बेनसहहतंयत्तरसगंधंसूतगंधहतंरवपीतंदशांशेन
॥ विध्यतिकनकंकुरुतेतद्भूढं मर्दितंसुदृढं ॥ ९९ ॥ टी० ॥ शुल्बहतंरसगंधम्शुल्बेनसहहतंयत्तरसगंधंसूतगंधहतंरवगपीतंपंचत्व
मापन्नंपीतकासीसंचपुनस्तंदोषधसमुच्चयसुदृढंयथास्यात्तथामर्दितंकुर्यात्पुनस्तंनिर्व्यूढंदशांशेनविध्यतीसकनकंस्वर्णंकरोती
तिशेषः ॥ १०० ॥ अन्यश्चाह ॥ रसकसमंसुधातंकनकभुल्कानतार्कचंद्रलेपनमाक्षिकसत्वहेम्नाकरोतिजीर्णः रसांशतांशेन ॥ २० ॥ टी०
ततोनंतरं अर्कचंद्रलेपनसहस्वंकसमंधातंकुर्यात् पुनरापधंकुर्यात्भुल्काकनकंस्यात् पुनः माक्षिकत्वहेम्नासहजीर्णः रसशतांशे
नविध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्यश्चाह ॥ अष्टगुणंमृतशुल्वंकलधौतेभूकभूषयलिप्तं ॥ तत्षोडशांशजीर्णंविध्यतितारंशतांशेनः ॥ २९ ॥
टी० ॥ अरिवर्गेणमृतंशुल्वं अष्टगुणंततकलधौतेन षोडशांशेनजीर्णंनिशः शतोईनपंचाशद्भागेनतारंविध्यतिकनकंकरोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
अन्यश्चाह ॥ आदत्यकनकरिणोसमशीलयात्रतिवापितोततोभुक्तः ॥ दोलायंत्रेगंधकजीर्णंसारदरशांशेनविधीस्यात ॥ २२ ॥ टी० ॥ कन
कंकरिणोसमानोगात्रयित्वासमशीलया ॥ प्रतीवापितातताचंतरंकनकंकरिणाभुक्तादोलायंत्रेगंधकजीर्णरिसः सतारदशांशेनविध
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्यश्चाह ॥ रिपुनिहितलोहपंचस्वर्णतारताम्रनागवंगलोहाभिधानंतत्चतुर्मांसंधान्यस्थंकांक्षीधतोरसोजीर्णः
किंकार्यः किंविशिष्टोधान्यस्थः पुरःसराभ्यांगुगुलुमदिराभ्यांसहितोमलितः शतांशेनकार्यंकास्यंविध्यतिकनकंकरोतीत्यर्थः ॥ विशे
षमाह ॥ वक्ष्येसंप्रतिसम्यक्त्वं द्वीजंसमरसेजीर्णं ॥ पिप्पिरसंभादिविधिप्रकाशमानंबुधाश्रृणुत ॥ २४ ॥ टी० यद्बीजंतुल्यसूतेजारणमा
पन्नं सम्यक्तदहंगोविदनामावक्ष्येपिप्पिरसंभादिविधिपाटखोटजलोकाख्यंकथयामि ॥ २५ ॥ अथनागमाह ॥ राजावर्त्तकविमलं
पीताभ्रगंधताप्यरसकत्वं ॥ कांक्षीकासीसशिलादरदंश्वसमन्वितंनागं ॥ २५ ॥ टी० राजावर्त्तकश्वेतमाक्षिकपीताभ्रगंधकस्वर्णमाक्षी
कंस्वपरिकंकांक्षी ॥ पीतकासीसमनःशीलाहिंगुलंएतैश्वसमन्वितंनागंकुर्यात् ॥ २८ ॥ तच्चाह ॥ अहिमाररसेः पुटितंमारयनागंनिरु
त्थकंयावत् ॥ तदनुचतस्यहिमध्येशुल्वंगंधंचलवंकुरुं ॥ २९ ॥ टी० ॥ पूर्वविधसंयुतंनागंकुरवीरक्षवेः पुटितंकुर्यात्इत्यध्याहार्य
॥ २६ ॥ तच्चाह ॥ तत्सर्वशतवारानुभावयधर्कपत्रसलिलेश्च ॥ घोषालष्टेशुल्वेचूर्णंनिर्वाहयेत्शतशः ॥ २७ ॥ टी० ॥ तत्पूर्वोक्तंयन्ना
गमितंकलकंपर्कार्कस्यपत्रसलिलानीतेः कृत्वाभोरमज्ञातवारानुभावयधर्मपुटेन कुरुततद्भक्तिंचूर्णंघोषालष्टेकास्यात्समुद्धृतंशु

ल्वेनाम्बेशतशः शतवारंनिर्वाहयेत् ॥ गलितोपरिनिक्षिपेत् ॥ २७ ॥ शुल्बेनतनेदिसमंरसकपीताभ्रसत्वविमलंच ॥ गौरिकमा
क्षिकसत्वंटंकणनागचतीक्ष्णयुतं ॥ २८ ॥ टी० ॥ तेनशुल्बेनशतशोनिर्वाहितताम्रेणसमंतुल्यभागंरसकपीताभ्रसत्वविमल
चूर्णगौरिकमाक्षिकसत्वंगौरिकंप्रतीतं माक्षिकसत्वंताप्यसारंएतच्चसमेवंटणं सौभाग्यंनागंसीसकं तीक्ष्णसारंसर्वसमंसंयुतंयुञ्जतेऽति
शेषः ॥ २८ ॥ एतंठंढं कृत्वामाक्षिकवापनरंजयेत्शुल्बं ॥ वारांश्चविंशतिवारान् माक्षिकवापितंरंजयेत् ॥ शुल्बमपिगलितंजलस्रस
वक्षमाणौषधैसंचयेन्मदनु ॥ २९ ॥ संचनौषधनान्याह ॥ निर्गुंडीकाचमाचीगृहकन्यारसमेलनंकृत्वा सप्तवारान्विधिनादितियु
ग्मंतदपिचहेम्नशुल्बंचनिर्वाहयेतबीजवरार्थमितिशेषः ॥ ३० ॥ तच्चाह ॥ यावच्चतुर्विंशतिगुणोबीजवरंरंजयत्तच्च ॥ त्यक्ता
माक्षिकमवहितेनचविधिनातदपिचचतुर्विंशगुणं ॥ ३१ ॥ टी० ॥ यावदित्यविधानंतत्शुल्बंतावद्धेम्निनिर्वाहयेत् ॥ यावत्चतुर्वि
शतिगुणंसमाप्नोतितद्बीजवरंस्यात् ॥ पुनःतद्बीजवरंसंज्ञंरंजयेत ॥ रंजनंभवतीत्यर्थः ॥ चपुनस्तेनविधिनाशुल्बविधानेनहिचतु
र्विंशतिगुणंमाक्षिकंभवहितेहेम्नित्यत्क्वातदपिबीजवरंस्याद्रंजयेच्च ॥ ३२ ॥ तद्बीजंलघुमात्ररसराजसंस्कृतपूर्वं ॥ मृषामादावपि
तदपिबीजवरंस्याद्रंजयेतच्च ॥ ३३ ॥ तद्बीजंलघुमात्ररसराजसंस्कृतपूर्वंमृषामादावपिद्वादशगुणागंधकंदद्यात् ॥ ३३ ॥ टी० ॥ तद्बीजं
लघुमात्ररसराजसंस्कृतपूर्वंरसराजषोडशसंस्कारविशुद्धंपूर्वंलघुमात्रंअत्यल्पपरिमाणंमृषायांप्रतिदत्वापुनः द्वादशगुणाचगंधक
दाद्यात्रसइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तच्चाह ॥ अथवाबालुकयंत्रेसदृढेचतुर्दशांगुलमृषायांमध्येसूतकयुक्तंलघुतरपुटयोगतोविहितं ॥ ३३ ॥
टी० ॥ अथवेत्यारंभेसदृढेकठिणेबालुकायंत्रेचतुर्दशांगुलमृषायांमध्येसूतकयुक्तंलघुतरपुटयोगतः अतिशयेन ॥ अथापि
ष्टिविधानमाह ॥ तेनसर्वबीजवरेपिष्टिः यादांशातःकार्या ॥ अंगुलीनवपरिमाणांतमृषामध्येचपिष्टिकांदत्वा ॥ ३४ ॥ टी० तेनगंध
कजारितेनसूतेनसमांशार्द्धपादान्वितांबीजवरकनकबीजसंज्ञितांपिष्टिः कार्यांचपुनरंगुलीनवपरिमाणंमृषामध्येअंगुलीनवपरिमा
णंयस्यतस्मिन्नेवंविधेमृषामध्येपिष्टिंदत्वापिंजंतः कार्यइतिशेषः ॥ ३४ ॥ पिष्टीवेष्टनार्थंपिंडमाह ॥ निर्गुंडीकाचमाचीगोजिवृद्धा
धिकास्काग्रहकन्यामधुसंधवंपिंडेरापिसमंतनरुद्यात् ॥ ३५ ॥ टी० ॥ निर्गुंडीशेफालिकाकाचमाचीवामसीगोजिव्हाप्रतीताउधि

559
1936

कायारक्तवर्णगृहकन्यकाकुमारीकामक्षुद्रसैंधवंलवणं एषांपिंडेः कृत्वा समंततोभितः छाद्यंकार्यं अष्टाद्यंतिशेषः ॥ ३५ ॥
जारणायकलकमाह ॥ ताभ्यांपुटयोगेनयावद्दृढतांसमायातिषड्गुणगंधकंनालकंकाक्षीकासीसलवणंक्षारं ॥ ३६ ॥ टी० ॥
ताभ्यांमूषापिंडाभ्यांपुटयोगर्कवन्हिपुटेनयावद्दृढतांकाठिण्यंसमायातिनावत्तदवक्ष्यमाणंतदेतत्षड्गुणगंधकंनालकं
कांक्षीकासीसलवणक्षारंगंधकःप्रतीतःनालकहरितालंकांक्षीवणिकूद्रव्यंकासीसंपीतकासीसंलवणं सैंधवंपंचलवण
लवणपंचकंवाक्षारंस्वर्जिकादिदेहदित्यपाहार्यः सर्वत्रषड्गुणसंबंधः ॥ ३६ ॥ तच्चाह ॥ ताप्यंतत्सर्वसमंदेयंबाह्यंतदोषधिः
पिंडोषड्गुणसहितंपिष्टियंत्रेथकल्पेदत्वा ॥ ३७ ॥ टी० ॥ ताप्यमितिस्वर्णमाक्षिकंतत्सर्वसमंतत्सर्वसमंतस्यपूर्वोक्तस्यतु
ल्यंदेयं पुनर्बाह्यंपिष्टौपरतःदोषधिपिंडंदेयं किंविशिष्टंताप्यंषड्गुणसहितंषड्गुणंयत्पूर्वोक्तंयोषधनसहितंषड्गुणंताप्यंत्रा
ह्यंएवंविधापिष्टी अथमिकतारव्ययंत्रानंतरं कल्पेकूर्मकरयंत्रेदत्वास्यदगामिश्लोकसंबंधात् ॥ ३७ ॥ तच्चाहस्वेद्यंपुटयोगेन
तुत्रिदिनेघटिकात्रयंत्रर्यंयावत् ॥ तत्पत्यतोयत्नात्पिष्टामृषारूक्षचूर्णितंकृत्वा ॥ ३८ ॥ टी० ॥ स्वेद्यमिति ॥ कल्पयंत्रमितः स्वेदो
भवेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ विशेषमाह ॥ समबीजेनतुसार्यानागंत्रिगुणंततः समुन्नार्यप्रतिसारणाचकार्या जारितसूतेनबीजयुक्तेन ॥ ३९ ॥
॥ टी० ॥ पूर्वपिष्टौस्नपितः सूतोयः समबीजेनतुल्यभागकनकबीजेनप्रतिसारणाजारणाजारणांप्रतियासारणात्द्विगुणबीजसारणारूप
कार्यइतिशिष्टाचारः ॥ ३९ ॥ विशेषमाह ॥ समबीजेनसार्यानागंत्रिगुणंततः समुन्नार्यप्रतिसारणाचकार्या जारितसूतेनबीजयुक्तेन ॥ ३९ ॥ टी०
पश्चात्प्रतिसारणानंतरं अनुसारणंचकार्यं ॥ ३९ ॥ अनुसारणमाह ॥ अनुसारणाचपश्चात्त्रिगुणंबीजंभवेद्यत्रप्रागुक्तंतस्योपरिमृतनागशतगुणंवाद्यं
इतितेनचद्योषारूप्यंशुल्बंवेद्योथसप्तशतैः ॥ ४० ॥ टी० ॥ तेनमिश्रेणसूतेनद्योषारूप्यंकास्योद्भवंशुल्बंतान्यथसप्तशतैः सवेधःकार्यइतिशेषः ॥ ४० ॥
अथक्रामणमाह ॥ क्रामणमंतत्प्रागपिमाक्षिकदरदगंधकशिलाभिः राजावर्तकीवमलंप्रवालंकंकुष्ठतुथंविषः ॥ ४१ ॥ कांतगैरिकटंकणभूमि
लतासीसेरशंखगोपरसः ॥ महिषीकर्णमलभृतलोहंवायसेर्यंविश्वत्व ॥ ४२ ॥ यागवतविद्यास्त्रीषयोसर्वमेकृतः कृत्वा ॥ क्रामणकृल्लेचेततश्चतवारानर
क्तपीतगणैः ॥ ४३ ॥ टी० ॥ एतत्क्रामणमितिनागारब्धंप्रागपिप्रथमेपिदत्वेतिशेषः ॥ पुनर्वक्ष्यमाणंक्रामणगुणंकुर्यादित्याहरः ॥ सकथंतत्याह ॥ माक्षिक
त्यादिमाक्षिकंवाप्यंदरदंहिंगुलंगंधकःप्रतीतःशिलानवकादानिः ॥ पुनः राजावर्तकः इत्यादिराजावर्तकं,राजावरदइतिभाषायांविमलमितिमाक्षिकं प्रवालं

विडमंकुष्ठविरंगतुत्थकृमिरिवरीवविषंसकुष्ठादिकंनेत्रेश्वकांतइत्यादि२कांतचुंबकंगैरिकंप्रतीतंटंकणंसोभाग्यंभूमिलताभू
नागःरुद्रिरशाकगोपःरसोविषंपुनरुक्तादिषमत्रद्विगुणंतश्चपुनर्महिषीणांकर्णमलेहेयारिपपत्नीनांश्रवणयोर्मलामितेः मर्तलोहम.
तश्वासोलोहश्वेतिवायस्यसकाकस्यविष्ठाशकृत्पारावतस्यविष्ठकपोतशकृत् स्त्रीषयोनशिक्षीरंएतत्सर्वंमाक्षिकादिस्त्रीक्षीरांतमिकनः
कृत्वामिश्रितंविधायच॥ एतत्क्रामणकल्कंपीतगणेःकिंशुकाद्यैःहीरद्राद्यैः शतवारानभावयेत्इत्यागामिसंबंधात्कुलकं ॥४३॥जा
रणकल्कविधानमाह॥भाव्यंकंगुणितैलंकांचीपितभावनाःसप्त॥कल्केननपचेत्मारितपिष्टचहंडिकायां॥४४॥टी०॥पूर्वोक्तंमारण
कल्कंकंगुणितैलंज्ञेयंतिक्तभृंगीतैलभावनासप्तदातव्याः पुनःमारितपिष्टीमारितायारसेंद्रायारसेंद्रबीजपिष्टीस्तमनत्रंहिंडिकायांपचेत्॥
वन्हिनापाकःकर्तव्यः॥४४॥मारणकल्कपाचनमाह॥यावद्रसाद्रवंनिहितंगछतिनागंसमुन्नार्य॥तावत्क्षेपक्षेपेणसर्वंभिनत्तिमारणादोच॥४५॥
टी०॥पूर्वकल्कसंयुक्तांपिष्टीक्षिप्त्वाक्षेपंपचेत् यावद्रसकंभवतिनागंचगछतिनागनाशःस्यात् नागंगछतिसतिसमुन्नार्यपुनःतावत्सर्वंसम
न्मारणादोचक्षेपकंक्षेपणच क्षेपक्षेपेण॥४५॥एवंहिकोटिवेधीरसराजःकामदोभूत्वा॥पुरंवादेवदुर्ल्लभप्रदोभूत्वाविपुलान्विशालान्ददाति
॥४६॥टी०॥कथंआद्यपर्यंतंखेचरंस्यआस्यात्तथा आकाशगमनपर्यंतंभोगान्ददातीत्यभिप्रायः॥४६॥पिष्टीविध्यंतरमाह॥आभ्रक
माक्षिककनकंनागयुतंमिलितंविधिना॥सूतःपिष्टीकार्यादिव्योषधियोगतःपुटिता॥४७॥टी०॥आभ्रकंमितंप्रतीतंमाक्षिकंकनकंता
र्थंकनकंहेमनागयुतंयोगतःपुटिताकार्यानागेनसीसकेनसहितंविधिनाकर्तव्यायदेशनएतत्सर्वंसूतेमिलतिसतिपिष्टीकार्यापुनः
दिव्योषधियोगेत॥४७॥तारहेमाकृष्टिमाह॥षड्गुणगंधकदाहःशिलयानागंसमुन्नार्य॥तारहेमाकृष्टिमिलितास्यात्षोडशांशेन॥४८॥टी०
पूर्वोक्तायांपिष्ट्यांषड्गुणगंधकदाहःकार्यःपुनःपुनःषड्गुणंशिलयाकृत्वानागंसमुन्नार्यसीसकंत्यक्त्वाहायसमिश्रयन्नापिष्टीषोडशांश
नतारंरौप्यंमिलितंसतिहेमाकृष्टिःस्यात्॥कनकाकृष्टिर्णंभवेत्॥ताम्रनागादियातुपुटेहेमाकृष्टिर्नभवतितदाःआकृष्टशब्देयुक्तः॥४८॥ना
गमारणविधानमाह॥माक्षिकंनिहितंशुल्बंशिलयासहितंचनागनागतुल्यांशंपुटितंजंबीररसैःसहितंसैंधवसहितंपचेत्तस्तल्यां॥४९॥टी०
माक्षिकंत्यादिमाक्षिकेणनिहितंमारितंयत्शुल्बंशिलयानागंचशिलयामनःशिलयानागंचनिहितंमारितंमारितनागंउभयतुल्यांशं

561
1936

समभागंकार्यंपुनर्जंबीररसैःजंबीरद्रावैःसैंधवसहितंउभयंपुटितंभावितंसत्पचेत्वन्हिनापक्वंकुर्यात्कस्यांस्तल्यांभूधात्रीजनेइत्यर्थः
॥४९॥नागतारहेमाकृष्टिमाह॥तच्चूर्णंतीक्ष्णंदरदेननिहितसमभागं॥एकीकृत्यपुटयेत्पचेन्मातरसनेव॥५०॥टी०॥बलिना
गंधकेननिहितंसत्समभागंतुल्यांशंकुर्यादितिशेषः उभयमेकीकृत्यसंमिश्रयमातरसनेवनारीक्षीरेणपुटेत्पचेदितिश्लोकार्थः॥५०॥
हेमाकृष्टिर्विधानमाह॥तारव्यूढंत्रिगुणंमार्जाराक्षिनिभंभवेत्तच्च॥लिप्तंरसेनपुटितंहेमाईनमात्रयातुल्यं॥५१॥टी०॥पूर्वपक्व
कल्कंचूर्णंशुल्बंतीक्ष्णंतारंत्रिगुणंव्यूढंवाहितंसत्मार्जाराक्षिनिभंश्रीतूनेत्राभंनारंभवेभवेत् हेमार्द्धनमात्रायातागर्द्धभागेनपरिमा
णेनहेम्नातुल्यंअन्नाधिकरसेनपयसा॥५१॥पुनर्नागविधानमाह॥ लिप्तंतदनुपुटितंनागंहिरसेनपादयुक्तेनरवर्परकल्कंकृत्वा
त्वाकार्यंविधिनादृढंतप्यं॥५२॥टी०॥त्रिगुणंयथास्यात्तथाशिलयापादयुक्तेनरसेनचतुर्थांशसहितंसतेननसदृनागंसीसकंखर्परकल्कं
मृद्भाजनखंडिस्थितंकृत्वाविधिनातप्तंक्षेपेणदृढतप्यंसत्वन्हियुतंसत्निहितंकुर्यादितिवाक्यार्थः॥५२॥तच्चाहनिर्गुंडी॰श्व
श्वेत्थं॥ता०॥द्यावत्॥निर्गुंडीरसभावितपुटितपुटितशिलयावर्त्तितंदृढंश्वश्वेत्थं॥तावन्मृदितपुटितनिरुत्थभावंव्रजेद्यावत्तच्चारपक्वं
नागचूर्णंश्रेष्ठविधानंयथास्यात्तथाशिलयावर्त्तितंतत्निर्गुंडीरसभावितंपुटितंपूर्वभावितंघर्मपुटितंपश्चात्पुटितंवन्हिपुटितंकुर्यात्पुनः
यावल्लिरुत्थभावं अन्नारीरसंव्रजेत्तावन्मृदितंपुटितं मर्दितंपाचितंकुर्यादित्यर्थः॥५४॥तच्चाह॥तारतन्निर्व्यूढंयावसीतंभवद्रुचिरं।हेम
समेनचमीलितंमात्रातुल्यंभवेत्कनकं॥५५॥टी०॥निरुत्थनागचूर्णंयावसीतवर्णंतारंभवेत्॥तावत्तारंनिर्व्यूढंकुर्यात्पुनःहेमसमेन
कनकतुल्यांशेनमात्रातुल्यंमिलितंसत्रुचिरंमनोहरंभवेत्कनकंसर्वंभवेदित्यर्थः॥५५॥ताप्यविधानमाह॥ताप्यंचांगुलिसंज्ञंचूर्णं
कृत्वातदनंतरंदत्वा॥शुल्बस्यगुप्तमूषाकार्यापुटितार्थंचधमाताः॥५५॥टी०॥अंगुलिसंज्ञंताप्यंमाक्षिकंचूर्णंकृत्वातत्तानंतरंतच्चूर्णं
तारदत्वारत्नयोरक्यात्तत्रेत्यर्थः॥शुल्बस्यताम्रस्यगुप्तमूषात्रअधमूषाकार्यतत्रनत्र॥इत्यभिप्रायः सामूषापुटिताध्माताकार्यावि
धानमुक्तं॥५८॥तच्चाह॥हेम्नाभिलितंविधिनामात्रातुल्यंभवत्येव॥पादादिजीर्णंसूतंलिसपत्राणिहेमकृष्टीर्णां॥५७॥पक्वंयन्मा
क्षिकंचूर्णंतेनोन्मर्द्यकृत्वापादादिजीर्णंसूतपादादिनापादार्धसमानादिनाजीर्णंयासोसूतःतस्मिन्हेमरूप्यनागपत्राणिकृत्रिमकनकनागपत्राणि

लिप्ता क्रामणयोगेनलोपयेत् इत्यागामिश्लोकार्थेन ॥५७॥ तच्चाह ॥ क्रामणयोगेनततोविलिप्यविधिनानिधायतुल्याधः
पश्चाधेम्नासाहतंधातंमूषादरसमाहृत्य ॥५८॥ टी० ॥ ततोरसलेपानंतरं क्रामणयोगेन कुनटीमाक्षिकविधमित्यादिनालिप्त
तुल्याधः तुल्यंयथातथा ॥ अधाभागेनिधायमूषादरे धातंकुर्यात् पुनः पश्चाद्धेम्ना कनकसहितं आवृत्यधातंकुर्यात् ॥५८॥
॥ तच्चाह ॥ यंत्रंदरयापक्वं पंचमृदावाप्यपुटपक्वं वक्ष्यामिचलपविधिं क्रामतिसूतोयथाहिपत्रंपुरंजयतितनविधिनासमासतः सू
तराजस्तु ॥५९॥ टी० ॥ वाप्यंत्रंपंचमृदा वल्मीकमृत्गोरक्ष खटिकासेधवं चरथिकासमामितिपंचमृदाहृत्वाहंड्या रुद्धात्यापक्वं कार्यं
अथपुटादिनाभाव्यमित्यर्थः ॥ लेपनविधिवक्ष्यामियथापत्रेपुलेपः कार्यः पुनर्यथापत्रेषु क्रमतिस्वगुणान्नक्राशयतिपुनर्येन
विधिनारंजनलागंददातीतिसमासतः संक्षेपविधानतः सूतराजस्यएवंविधोभवेत् तमुपायेवक्ष्यामिइतिषड्भानांसमर्थः ॥५१॥
अथलेपनक्रामणरंजनविधानमाह॥ कृत्वालक्ष्कवस्त्रलिप्तमनुरन्नरमुषाचूर्णेन ॥ अवचूर्णितनुकृत्वागंधकशीलयापात्रे
त्वायसेचसम ॥६१॥ टी० ॥ कृत्वालक्ष्कवस्त्रमित्यादिप्रथमंअलक्ष्कं आलक्ष्कनरंजितंयद्वस्त्रंतदालक्ष्कंकृत्वानुपश्चात्लेहंगुण्या
दीनांतैलंलिप्तंकार्यं तत्तैललिप्तवस्त्रोपरिचूर्णेनवक्ष्यमाणेषधानांअवचूर्णनंकुर्यात् ॥ तैललिप्तवस्त्रगंधकशीलया अवचू
र्णं अवचूर्णितं कृत्वातदुपरिदातव्य ॥ दर्शयति ॥६१॥ पुनस्तदुपरिगंधकशिलाचूर्णोपरिप्रतिदत्वापुनर्गंधकशिलाचूर्णंसूतवरे
सूतराजोपरिदत्वा पश्चात्लारणानंतरं वार्त्तिकार्या मावर्त्तिरायसपात्रेलोहमयेसमेसमभूमौधृतेपात्रे तन्नोपरिकार्यो च ॥६१॥
विध्यंतरंदर्शयति॥ दीपंप्रतिबोध्यतततस्तेलंदद्यात्ततस्तोकंपाकंकामस्याईं स्वांगशीतंतः कार्यं ॥६२॥ टी० ॥ ततोवर्त्तिः पात्रोपरि
करणानंतरं दीपंप्रतिबोध्यप्रज्वाल्यसूतस्यतोवांस्तोकमल्पंतेलंदद्यात् ॥ यावद्यामंप्रहरस्यार्द्धं स्यात्तावत्साकं कुर्यादितिशेषः
॥ ततोनंतरंतत्सतितंतेलंस्वांगशीतंकार्यं॥ अंगंतल्रूपंशरीरंयथास्वयमवशीतंयथास्यात्तथाकार्यं ॥ ६३ ॥ तच्चाह ॥ गृह्णी
यादथसूतः कृष्णिलिप्त्वातंतस्तेन ॥ क्रामणयोगलिप्तांपुटितंसाहस्रिकं निर्धमेत् ॥ ६४ ॥ टी० ॥ शीतकरणानंतरंसूतं कृष्णीचं
गृह्णीयात् । कर्मविदेतशेषः ॥ ततोनंतरंसासूतं कृष्णीतंतत्रेणलिप्त्वासीतंक्रामणयोगलिप्त्वाचहस्मिस्वर्णेनिर्धमेताकार्यो ॥६५ २३

४३
1936

विध्यंतरमाह ॥ अथवादरदइत्यादिदरदशिलालगंधाः प्रतीताः माक्षीकपक्वंसतनागेः वंकुष्टप्रवालसहितेः पिष्टः कंगुणीतैलः
॥६७॥ टी० ॥ अथवादरदइत्यादिदरदशिलालेः गंधकमाक्षीकंयसहंभिरीकृतंसूतनागंश्चतेपुनः वंकुष्टप्रवाल सहितेः कं
कुष्टंविरंगप्रवालंविद्रुमंताभ्यांसहितेः पुनरेतेः कंगुणीतैलंद्योतिष्मतीस्नेहपिष्टीश्चूर्णीकृतेः मध्यसूतकयुक्तः कार्यः इत्य
ग्निमश्लोकसंबंधः ॥६७॥ तच्चाह ॥ मध्यसूतकयुक्तामृदितः खल्वेतथायसविधिना ॥ संस्वेद्यवंशनालिकादोलायंत्रेणस्वे
दयेदहिनं ॥६८॥ पूर्वोक्तौषधेः कृत्वामध्यौषधांतः सूतः युक्तः कार्यः पुनः मर्दयित्वावंशनालिकापिक्लोदरंप्रतिसंस्वेदाद
नंत्रयंदोलायंत्रेणस्वेदितंकुर्यादित्यर्थः ॥६८॥ तच्चाह ॥ लिप्त्वाकृष्णेः पत्रंपुर्वोक्तविधिनातंतेननागंदत्वाप्रकटंस्तोकंस्तोकं
क्रमेणैव ॥६७॥ एतानिस्वेदितौषधसंयुक्तानिनेः कृष्णेः कृष्णवर्णंपूर्वोक्तविधानेनसूतकृष्णीं विधानेनपत्रंलिप्त्वापुनः प्रकटंयथा
स्यात्तथास्तोकं अल्पमल्पंक्रमणभागंदत्वा ॥ कनकंजायतेऽस्मिन्नश्लोकसंबंधः ॥ ६७ ॥ भवतिहिकनकंदिव्यं अक्षीणंदेवयोग्यं
चएकंजारितसूतसकलाः खलुहरिकाः सर्वाः ॥६८॥ एवंकृतसति अक्षीणंअक्षयंदिव्यं प्रवरंदेवयोग्यंदेवाः इंद्राद्यः तद्योग्यं
भकनकंभवतियुक्तोयमर्थः ॥६९॥ ॥ विशेषमाह ॥ निर्बीजसमजीर्णंपादंकनवर्षाउत्तीर्णान अर्धनपादयोगतत्पादनकन
तुल्यगंकनकंच ॥६९॥ टी० ॥ निर्बीजमितिनिर्बीजं यथास्यात्तथासमजीर्णंपादंतुर्योगानफलंददातिबीजंयथाअर्द्धनपादंशो
शनफलंददातिचपुनः तदर्द्धनजीर्णंतसादयोगंतसादेनएकेनतसादयोगंफलंददातिइतिसर्वत्रवाच्यंतुल्यंकनकंचजीर्णं पूर्णंफलं
ददातिइति ॥ ७० ॥ हेमाद्रिरिनंतरमारकूटमाह ॥ अहंकूटः कथयामिमृतंवंगं मारितंवंगंन ताल्कनहरितालेनेति अथताम्र
तुल्यांशोल्लिखितंविस्रीर्णंयथातथानिर्धमतिविधिनास्फोटनिर्मलंनिस्तरंगंतु ॥७१॥ टी० ॥ पश्चाद्वंगताम्रयोगानंतरं प्रकारान्मूषासु
यावन्निर्मलंमलवर्जितंस्यात् तावन्नागंदेयपुनः यावन्निर्मलंउज्ज्वलंनिस्तरंगंनागेगमिवर्जितंस्याच्चतावद्विधिनाध्मातंकुर्यादित्य
र्थः ॥ विशेषमाह ॥ ताल्कशिलासर्जिकयासेंधवंचलवणेनतनयनीहतसहितेः ॥ एकैकंसहितंवावर्धंदत्वापुनः शुल्बे ॥७२॥ टी० ॥ ता
ल्कइत्यादितालंहरितालंशिलामनोकासर्जिकात्रतीतातयासेंधवंचलवणंचततत्तेननयनीहतसहितेः एतेः कृत्वाएकैकंपृथक्तेनवास
हितमेकत्वेनपुनः शुल्बेनाम्रवर्धंदद्यादिति ॥७२॥ तारवेधनिषेकान्याह ॥ रुद्रगणंमाहिषघृतंक्षुद्रिक्षीरसर्पिषोः क्रमशः ॥ सगुड

दुग्धविमिश्रैः क्रमशोवर्धनिषेकश्च ॥७३॥ टी० ॥ छगणमित्यादिशगणंवनोत्पलंमाहिषंतक्रंमाहिष्याउदंमाहिष्यरुहिक्षी
रेणसेहुंउदुग्धेनसहपुनः सर्पिषा धृतेनसहगुडदुग्धाभिश्रितेकृत्वा क्रमशः क्रमशश्चवेधेवधकर्मणिनिषेकः कार्यः ॥७४॥
तारकृष्टिमाह ॥ काचीब्राह्मीकुटिलतालकसमभागयोजितंधातं ॥ शुल्बंविशुद्धमनेनतुसारकृष्टिर्भवेद्दिव्या ॥७४॥ टी० ॥ का
चीत्यादिकाचीस्वर्णमाक्षिकाब्राह्मीमनोह्वाकुटिलवंगंतालकंप्रतीतं एतत्समयोजितंसमांशंमेलितंसत्धातंकुर्यात् ॥ पु
स्त्रेण काच्यादिगणनविधंशुल्बंदिव्यामनोरमातारकृष्टिर्भवेत् ॥७४॥ तारकृष्टिर्विधानमाह ॥ एवंतारकृष्टिर्लिप्तावक्र
रसेनसरितेन ॥ तारंकरोतिविमलंलेपंवापादजीर्णादि ॥७५॥ टी० ॥ एवंयुक्तविधानेनसारितेनसारणाकर्मकृतेनलिप्त्वाविधा
तितारकृष्टिर्भवेत् ॥ पुनरियंतारकृष्टिः तारंविमलंमलवर्जितंकरोतिपादजीर्णादिपादेनजीर्णयस्मिन् आदिशब्दात् अर्द्धसम
ग्रहणं कार्यातत्तत्प्रमिति ॥७६॥ विशेषमाह ॥

॥७६॥ टी० ॥ रीतपूर्वोक्तविधानेनमेलितंविधंकर्मितंमात्रुल्यंसमांशंसत्तारदलंरूप्यपत्रंभवति ॥ तद्रूप्य
दलंरुदनताडननिकर्षैः रुदनखंडनताडननिकर्षशिलापरीक्षणेनोक्तंतापश्चनिर्दोषंभवति ॥७६॥ एवंवेधविधा
नशास्त्रविधिज्ञेनकर्मकुशलेन ॥ ज्ञात्वागुरूपदेशंकर्त्तव्यंकर्मनिपुणेन ॥७७॥ एवंविधंक्रमेणानेनप्रकारेणशास्त्रविधिज्ञेनशास्त्रस्यवि
धिं जानातीतिसः तेनकर्मनिपुणेन संस्कारप्रवीणेनकुशलेनकर्मकर्त्रा गुरूपदेशंगुरुरुक्तलक्षणोयथादीतस्यउपदेशं ज्ञात्वा वेधविधा
नंकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७७॥ इतीश्रीरसहृदयवधावबोधोऽष्टादशः ॥ ॥श्रीः ॥ भक्षणविधानमाह ॥ इतिरसराजस्यविधौवेध
विधानंप्रसंगतः प्रोक्तंअधुनाप्रक्रांतमेवविक्ष्यामिरसायनेयोगान् ॥१९॥ कायशोधनमाह ॥ आदौप्रातः प्रातःसैंधवयुक्तंघृतंपि
बेत्त्रिदिनंतदनुक्काथंत्रिदिनंयुंजीयात्कृतक्षानस्त्रं ॥२०॥ विध्यंतरमाह ॥ विधिनास्वेद्यशरीरं कर्त्तव्यंवार्त्तिकेऽहि ॥ कथितंकृ
शेहिण्याः संशोधनमनुप्रयुंजीत ॥२१॥ विध्यंतरमाह ॥ तदनु चशुद्धाद्धंश्लक्ष्णंतेरीचेतसकलं ॥ यावत्पथ्यात्रिदिनंघृतसहितं
तत्प्रयुंजीत ॥२२॥ विध्यंतरमाह ॥ पुनरपिचपानयोगंवक्ष्यामिचमकलभुवनहितकृतये ॥ पीत्वाप्रथमेयामेचोषोदकसमभिदंचूर्णं ॥२५ २४

565
1936

शोधनायचूर्णमाह ॥ पुनरपिचपानयोगं पथ्यासैंधवधात्रीमरीचवचागुडविडंगरजनीनां ॥ शूकरीपिप्पल्यो रपिचूर्णंत्रिदि
नंप्रयुंजीत ॥६॥ अमुनाशुद्धशरीरः परिहृतसंसर्गदोषबलीः ॥ पीत्वापयसासहितंयावत्क्रममुनाभवेच्छुद्धः ॥७॥ संशो
धनस्थाक्षणेदोषमाह ॥ अकृतक्षेत्रीकरणंरसायनंयोनरः प्रयुंजीत ॥ तस्यक्रमेतिनरसः सर्वांगदोषकृज्जवति ॥८॥ रसा
यनाधिकारत्वमाह ॥ इतिशुद्धोज्ञातबलः शास्त्रोदनयावकाख्यमुज्झरसः ॥ क्षेत्रीकृतनिर्देहः कुर्वीतरसायनविधिवत् ॥९॥
विध्यंतरमाह ॥ सुरतरुतैलघृतंमधुधात्रीरसपथ्यासैंधनिर्मथ्यः ॥ पीत्वाविशुद्धकोष्ठोभवति हिपुमानतीरतभुङ्नः ॥९०॥ तत्र
दोषभक्षणात् ॥ मासक्षमणफलमाह ॥ मासेनकृतिर्मेधाद्यैश्वर्यंप्रशमितदोषनिकरंच ॥ मासत्रितयेनपुनः स्यादमरप्रभुर्म
हीतेजाः ॥९१॥ योगांतरमाह ॥ सुरदारुतैलमाज्यंत्रिफलारससंयुतंचसमभागं ॥ पीतंतत्समाहान्यविकारंद्राग्जनयति ॥
॥९२॥ सुरतरुतैलसघृतंपीत्वाशाल्योदनंचसक्षीरं ॥ जीर्णादीरभुक्त्वाहरतिसकुष्ठंश्वपीनसादींश्च ॥९३॥ योगांतरमाह ॥ घृत
सहितःपीतकृतःतैलयुतोवातसंभवान्रोगान् गुडसहितोमधुनाबाकुचजान्दहमरदारुरसः ॥९४॥ रसायनेभाज्याभोज्य प
थ्यानाह ॥ वर्जितंतक्रंजिंगशाकंपयसाशाल्योदनंचभुंजीत ॥ द्विचतुः द्विः षट् पलमानंमात्राधममध्यमाज्येष्वाः ॥९५॥ अथसंयोग र
माह ॥ तदनुचपातनशुद्धसूतकमारोदमेवाश्नीयात् ॥ स्वेदनमूर्छोत्थापनपातनरोधाश्चनियमाश्च ॥९६॥ प्रसंगतःपतनमा
ह ॥ अभ्रकसहितःपात्योविधिनायावस्थिरोभवति ॥ अथवामाक्षिकसहितःपात्यःसूतोविधानेन ॥९७॥ रसायनेसूतस्यआरोटादि
प्रयोगमाह ॥ इत्यारोटः सूतोक्षेत्रीकरणेनियुज्यते प्रथमं ॥ अथवाभस्मचकृत्वावरावाक्रमयोगेन ॥९८॥ रसयोगमाह ॥ माक्षिक
शिलाजतुलोहचूर्णंपश्चात् विडंगघृतमधुभिः ॥ संयुक्तंरसमादक्षेत्रीकरणायप्रयुंजीत ॥९९॥ इतिकृद्धिकृतसूतघनकांतमभ्र
कधात्रादिसयुक्तं शुक्लामरतांगछेदक्षेत्रीकरणंप्रधानमिदं ॥२०॥ इत्योराद्रिक्रिया ॥ २०५ ॥ अथपत्राभ्रकक्रिया ॥ अथकल्पवापीतवास
योज्यघनेशिखिप्रभंबहुशः ॥ सुरभिक्षीरनिषिक्तंगतगिरिदोषंरसायनेयोज्ये ॥२१॥ अभ्रकयोगमाह ॥ निश्चंद्रिकमपिशुद्धंविडंगभि
फलाज्यमधुसमायुक्तंप्रतिदिवसंपलमेकं भुक्त्वाक्षीराशनोविधिना ॥ २२॥ नक्षत्रह ॥ त्रिकटुकविडंगत्रिफलामाक्षिकशिलाजितुयुतं
व्योम ॥ क्षीरोल्लमश्नीयाज्जीवतिजंतुः शतंवर्षः ॥ २३॥ अभ्रकस्योत्तराक्षरैर्दर्शयन्नाह ॥ इत्येवमाद्योन्येकांजिकयुक्ताभ्रकीर्तिता

बहुशः पत्राभ्रकप्रयोगाः वर्ज्यानियुक्तिकारेणाह ॥२७॥ अविधिनापत्राभ्रकयोगाविकारायेसनमाह ॥ येपत्राभ्रकयोगारसा
यमार्थंकीर्त्तितविधिना ॥ अज्ञातद्रव्यगुणे नैतरूपादिष्टो जरामृत्युः ॥ ३५ ॥ जरामृत्युरूपदेशहेतुमाह ॥ अप्राप्तलोकभावं घनोभ्यज्व
राग्निमुपशमंनयाति ॥ अग्निर्विनापिनश्यति पारिभूतविविधरोगगणैः ॥ ३६ ॥ अथ अभ्रसत्वं तदाह ॥ अभ्रसत्वं घनपटल
स्थितमपि तथाचकुरुतेनिलंकार्यं यथावन्हिः काष्ठस्थितः सन्पर्याप्तिघृतस्वकार्यंनकुरुते ॥ ३७ ॥ भक्ष्याभक्ष्यमन्नमाह ॥ अभ्रस्व
रसायनिनां भक्ष्यमिदंकीर्त्तितंपरंशस्त्रंत्रिविधंगगनभमक्ष्यं काचकिट्टंचेपचरजः ॥ ३८ ॥ अधुनाघनसत्वलोहसाधनमाह ॥ आ
दौघनलोहरजः त्रिफलारसभावनेश्वनिर्पृष्टं ॥ कुर्वंतघनसदृशंस्थगितंवस्त्रेणसर्यंकरं ॥ ३९ ॥ तथश्लक्ष्णंकृत्वा विधायकांत
लोहचूर्णंसमंलोहघनंचतदर्द्धंश्लेष्मणाचभावंयेद्भृशः ॥ ४० ॥ तच्चाह ॥ त्रिफलाघृतमधुभिश्चितमभ्रसत्वमिदं मासंस्थितं धान्येशस्त्र
कट्टोरिकसंपुटमध्यगतं पूजितामंत्रः ॥ ४१ ॥ तच्चाह ॥ त्रिफलाघृतमधुभिश्चित मासेनतुतनोथत्यज्ञात्वा बलंतत्प्रयुंजीत ॥ कांतलो
हनाथगगनंगगनंविनातथाचकांतंच ॥ ४२ ॥ फलमाह ॥ स्थौल्यपटलंकांचनिमिरार्बुदंकर्णनादश्लथानि ॥ हत्यग्नीसिभगंदरमे
हंसप्लहापिपालित्यं ॥ ४३ ॥ पथ्यमाह ॥ एतत्कुर्वीतमतिमान्गोरसमन्नप्रधानमश्नीयात् ॥ जांगलमुद्गाज्यपथ्यः शाल्यादनंब्रह्मच
र्येण ॥ ४४ ॥ अथजीर्णरसस्याधिक्यंदर्शयन्नाह ॥ घनसत्वंपादजीर्णः कांतजीर्णोथतीक्ष्णसमजीर्णः ॥ क्षेत्रीकरणेपरमः प्रथुज्यतेपि
पुनरासवोत्रः ॥ ४५ ॥ घनसत्वंकांतसत्वंमृतहेमनृतावशेरसोपेतं ॥ घृतमधुलिढंवर्षातानहंतिमृत्युंजरांचैव ॥ ४६ ॥ विशेषमाह ॥ एषा
मध्येकंयोगंक्षेत्रीकरणार्थमादितः कृत्वासंवत्सरयनेवानिश्चर्यासिसिद्धयोऽयं ॥ ४७ ॥ वृद्धनिदर्शनंपरायमाह ॥ अभ्रकसत्वंकर्माक्षिकंस
कदरदविमलवज्रगिरिजतुभिः ॥ वैक्रांततीक्ष्णहाटकतारारतास्त्रैश्च ॥ ४८ ॥ संयुक्तोयस्सम्यांद्विचतुभिः यथालाभंजीर्णार्हतिरसेद्रो
रसायनशम्यतेसिद्धिः ॥ ४९ ॥ कुत्सितविधानंदर्शयन्नाह ॥ विषनागवंगबधामुक्ताहिरसः करोतिकुष्ठादीन् ॥ उपरसबद्धेतुरसे स्फुरंति
भुक्तथागनि ॥ ५० ॥ जीर्णरसस्यमात्रामाह ॥ घनसत्वकांतकांचीभास्करतीक्ष्णश्च ॥ चीर्णंजीर्णस्यसूतस्यगुंजमात्रामाषकमंकपरामात्रा ॥ ५१ ॥
अथवेधविशेषपरिमाणज्ञानेशतवेधिनोद्विगुंजातथासत्वस्यकवेधतोगुंजा ॥ अर्द्धांचलक्षवेधिनि सिद्धार्थकोटिवेधिनः सूतात् ॥ ५२ ॥

हेमनियोजितरत्नंकांतमणिविद्रुमोटिकाश्च जपहोमदेवतार्चननिरतः पुमानितिसंधारयेत् ॥ अथपथ्यानाह ॥ शालेस्तुषि
टिकोद्भवभाजनभाजंचमुद्गमांससर्पिः ॥ यवगोधूमोतानिचगोक्षीरंमस्तुचविशेषात् ॥ ४४ ॥ पानेजलमक्षारंमधुराणियानि
यानियानिकृतिनश्स्तानिपेयंचचतुर्जातककर्पूरामोदमुदितमुखं ॥ ४५ ॥ अथपथ्यानाह ॥ मद्यारनाल्पानुपानंतैलंदधिवारसंनष्टं
कटुतैलनाभ्यंगंवपुषिनकुर्याद्रसायनेमतिमान् ॥ ४६ ॥ दग्धामपक्वमधुरमुक्तक्षीरंननष्टमांसतु ॥ पर्युषितफलमूलभक्ष्यंन
वान्नमिष्टं ॥ ४७ ॥ अथलंघनंनकार्यंयामाधोभोजनंनच ॥ उत्पनीयनिपिधंरसराजधीमताकार्यं ॥ ४८ ॥ तच्चाह ॥ वर्जित
चिंताक्रोधः कुर्याच्चस्मरवाचुनास्नानं ॥ नाश्चाटयद्भृहज्वररक्षरसभूतानिमातृदेवीश्च ॥ ४९ ॥ चिंताक्रोधनिरोधहेतुमाह ॥ परमब्र
ह्मणिलीनः प्रशांतचित्तः समत्वमाप्तो नाश्वासयनत्रिवर्गं विज्ञात्वरसानंदपरितृप्तः ॥ ५० ॥ विधीतियत्तत्प्रदर्शयन्नाह ॥
यस्यस्कंधशाखाविधिप्रवर्त्ततत्स्थैर्यरसमूढः तस्यविरूढचारादजीर्णमुत्सृजतेनितरां ॥ ५१ ॥ रसाजीर्णलक्षणमाह ॥ संभव
तियदाजीर्णेनिद्रास्यंज्वरस्तमोदाहोनाभितलशूलमल्पंजउत्तारश्चिरंगभंगश्च ॥ ५२ ॥ अजीर्णेष्वपायमाह ॥ ज्ञात्वमजीर्ण
मस्यप्रशादनाययोगोयंकार्यो दिवसत्रितयंसंत्यज्यसारयनेनाधिया ॥ ५३ ॥ तच्चाह ॥ कर्कोटीमूलरसंकषायमथसिधुनापिवेत्त्रि
दिनं सावर्चलसहितंवागोजलसहितंरसंजीर्णे ॥ ५४ ॥ अन्यच्चाह ॥ पिष्ट्वाथमातुलिंगीपिबेत्तिरसंशुंठीसैंधवंप्रातः क्वथितंगो
सलिलेनरक्षतिसम्यग्रसाजीर्णं ॥ ५५ ॥ नागादिकंदरसभुक्तापाहयमां ॥ कथमपियच्चज्ञानात् नागादिकलंकितारसाभुक्ताः तन्नो
दयंतिचपिबेत्गोजारकंदुकारवल्लीत्रिफलाः ॥ ५६ ॥ तच्चाह ॥ ज्वारपुरवासरदालीपटोलबिंबश्वकोचमाचीच ॥ एकतमाचेनिहिमा म्ह
ताजीर्णेहसंक्ता ॥ ५७ ॥ तच्चाह ॥ लवणाम्लकटुकैः रससंश्रावोजरांभवति अतिमधुरश्चविनश्यति : ज्ञात्वन्हिः सततभुक्ते
श्च ॥ ५८ ॥ निर्द्दोषमाह ॥ यः पुनरेवंसततंकरोतिमूढः समाहारंतस्यविनश्यत्यग्निः कामतिरसोभवेद्धीधृतिः ॥ ५९ ॥ यस्मन्महामहस्निमद
त्वात्तरमात्सहस्रलक्षकोटिवेधीशः ॥ अनयाक्रिययामध्यतियत्तद्रसक्रियायोगात् ॥ ६० ॥ अथयथोत्तरविधानेन ॥ लक्षणमाह ॥ शतस
हस्रलक्षवेधीकोटीथार्बुदनिर्बुदवापि ॥ पिष्टाभुंजीतरसोबलिसहितंसिद्धिदंभवति ॥ ६१ ॥ निर्द्दोषमाह ॥ आदासूतंविधिनाक्षेत्रीकरणानं
तरंविधानेन ॥ अन्यवेधकृत्प्रमुक्तपश्चात्कर्मणचतुरवेधीप्रयुंजेत ॥ ६२ ॥ पूर्वविधानंप्रदर्शयन्नाह ॥ कामतितथाहिसतोजनयतिपुत्रांश्च

देवगर्भाभाव॥स्त्रीषुचनिश्चलकामोभवतिवलिपलितनिर्मुक्तः॥६३॥पुनःकिंस्यादित्याह॥बुद्धिबलंप्रभावःसहायुषावर्द्धतेरसा
यनिनःप्राप्तस्यादिव्यबुद्धिर्दिव्याश्चगुणाःप्रवर्द्धते॥६४॥पुनःकिंस्यादित्याह॥बुद्धिर्बलंप्रभाव॥॥तञ्चाह॥एवंरसमंसंधाःदुःख
जरामरणवर्जितोगुणवान्॥खगमनेनचनित्यंरससंचतत्फलंभवनेषु॥६५॥दत्तोभुवनत्रितयेस्रष्टासोमीदृपद्मयोनिरिव॥
॥६६॥इतिद्वीपंरसक्रिया॥इदानीगुटिकावक्ष्ये॥युग्मं॥अमरसुंदरीगुटिकाविधानंगुणाश्चाह॥
कांताभ्रसत्वहेमतारंचार्कंशतःसंख्या॥बहुमतसमांशंधातंगोलकृतरवाट॥६७॥बाह्यरसेनलिप्तंवदनगतंखस्थसारकंरोगान्
हतिहिशरीरसंस्थान्नाम्नाअमरसुंदरीगुटिका॥६८॥टी०॥कांतंचुंबकं॥अभ्रकंसत्वंप्रतीतंहेमकनकंतारंचतदर्क
वङ्गावो द्वेः कांतंचुंबकंअभ्रकंशुद्धअभ्रकंसारंहेमकनकंतारंसूर्य्यंइतिचपुनरर्कः तान्एषांकांतादीनांसंख्यागणनासमांशतःसम
भागतोज्ञेयापुनःसूतसमांशंपारदतुल्यभागंधातंकुर्यादधमूषायामितिशेषः॥किंकृतंसतबाह्यंबहुगोलोपरसेनमारणायमुक्त
रवेणलिप्तंसतद्धातंकुर्यात॥इत्थंकृतंरवाटंपिष्टिरूपंगोलाकारंवदनगतंमुखांतस्थितंशरीरस्थंसारकंस्यात॥अस्मिन्भ्रवदनगतेसति
शरीरस्थंदुःखंदीनाभ्रदरोगान्लगंतिचपुरुषंयेनाम्नाअभिधानेनअमरसुंदरीगुटिकाज्ञेयाःइयंशरीरस्थमुखवान्यस्थलेचास्थिनास
तिशरीरस्थान्रोगान्हंतिविनाशयतिअनुक्तमपिमानंपंचगुंजप्रमाणंज्ञेयमित्यर्थः६८॥इतिअमरसुंदरीगुटिकाहेम्नावारजतेनवावपि
सहितोध्मातोवज्रत्रयकृतामर्क्षाणांनिर्विशंगुणःश्वगुटिकाकरोतिदीर्घः॥चूर्णंतत्तुवलयातिदिव्यंतद्घृष्टान्मुंचन्मलंनिर्गंधोदवतिक्षणा
त्साहमतोब्रह्माभिधानोरसः॥इतिग्रंथांतरे॥अथमृतसंजीवनीनाम॥७०॥हेमयुतागच्छुलकंमुकुटवाकंटसूत्रकर्णवा॥मृत्युभयंरोग
रोगंविशरुल्वंजरासतनंदुःखसंघातं॥७०॥यस्यांगेनिहितयंगुटिकामृतसंजीवनीनाम्नासुरकिन्नरयक्षपूज्यतमसिद्धयोगेंद्रः॥७१॥
प्रक्षाल्यतोयमध्येगुटिकाघटिकाद्वयंततःक्षिप्त्वातच्चवदनगतामृतंकुस्थानंकुरुत॥तोयंतदेवपिबतिस्वरुंपथ्यान्वितः
सततःपुरुषःलभतेदिव्यंसवपुर्मृत्युजराविर्जितःसुदृढं॥७२॥टी०॥यःपूर्वोक्तोसूतःलक्षार्द्धंकोट्यर्बुदलोहानरूप्यादीन्वधते
अस्मिन्वेधेसूतेमुखस्थप्रकाशमुखयंत्रस्थापितेसारणयोगेःसारणतेलादिभिःरत्नवज्रादिकंजारयेत्पुनःसमांशनागेःतुल्यांशसी २६

89
1936

सकैःसूतोयुक्तःकार्यःसरलोहाद्यस्कांतताप्यसत्वैश्चयुक्तःकार्यःसरलोहंकृ
नकंचयंस्कांततापसत्वंमाक्षिकसारंएतैश्चअभ्रकसत्वसमतासतीमृतसंजीवनीनामगुटिकाभवति॥पुनस्तत्रमूषायां
दृयंहेमयुताकार्या॥पुनरियंगुटिकायस्यगुलछकंनिहिताभवतिवामुकुटकिरीटवाकंठसूत्रकर्णकंठसूत्रकंचकंठसूत्रकर्ण
तस्मिन्वाअंगकंहस्तपादादौतस्यमृत्युभयशोकरोगशस्त्रजरासतनदुःखसघातनश्यति॥इतिअध्याहारः॥एतेषुस्थानेषु
यस्येयंनिहितास्तापिनाभवतिसअसुरयक्षकिन्नरपूज्यतमःसिद्धयोगेंद्रःपूज्यतमःसिद्धःदेवविशेषाःयोगेंद्राःनागाजृंभा
दयःइयंगुटिकाकिंनामततोनंतरंमृतसंजीवनीजलमध्येक्षिप्त्वाप्रक्षाल्यघटिकाद्वयंवदनगतांसतींमृतंकुस्यपुरुषस्योत्थाप
नंप्रबोधनंकुरुतेयःपुमान्पुरुषःनदेवजलतोयंगुटिकाक्षालनंस्वरुंनिर्मलंनिर्मलंपिबतिकिंविशिष्टःपथ्यान्वितोहितावहद्र
व्यभक्षणयुक्तःसपुरुषोदिव्यंवपुःदेवशरीरंलभतेकिंविशिष्टंदिव्यंपुनःजराव्जरावीत्यव्याधिपालित्यरहितंपुनःसुदृढं
ज्ञवत्गुटिकापरिमाणंपाकविधानंपूर्ववदित्यर्थः॥७१॥इतिमृतसंजीवनीगुटिका॥अथवज्रिणीगुटिकाविधानंचगुणानाह
॥युग्मंकांतघनसत्वंकमलंहेमतारंचयथालब्धं॥समंशेनंवीजंवरवज्रयुतंवज्रिणीगुटिका॥७४॥एषामुखकुहरगतांकु
रुतेनवनागतुल्यबलं॥तद्वपुरपिदुर्भेद्यंमृत्युजराराोगनिर्मुक्तं॥७५॥टी०॥कांतंइत्यादिकांतंचाभ्रकंचअनयोःसत्वंकांतघन
सत्वंघनसत्वंकमलंचेतिकांतसत्वंचुंबकसत्वंघनसत्वंअभ्रकसारंकमलंताम्रंचपुनर्हेमस्वर्णंतारंचरूप्यंएतत्पूर्ववत्यथाविधी
धानेनरुतद्वरुतंचतत्तद्वंहेतिवीजंवरंसमंशेनंकार्यंकिंविशिष्टंवीरसंवज्रयुतंहीरकभस्मयुक्तंचइयंगुटिकानामतोवज्रिणी
पुनरेषांवज्रिणीगुटिकामुखकुहरगतासतिनवनागतुल्यबलंनवसरुधिराःनागाःहस्तिनःतुल्यंतत्समर्थद्व
लंतद्रुरुतंतद्वपुःतस्यगुटिकामुखधारिणोवपुःशरीरंदुर्भेद्यंदुःखेनभेत्तुमशक्यंपुनःमृत्युजराव्याधिभिःनिर्मुक्तमित्यर्थः॥७५॥इ
तिवज्रिणीगुटिका॥ ॥अथरक्तगुटिकाविधानंचगुणानाह॥धूमावलोद्धृतरसपंचमहारत्नजारितेसति॥वीजेनगगनसत्व
माक्षिककांतप्रयुक्तेन॥७६॥रक्तरसंज्ञागुटिकाप्रतिमुखरंधेक्षिप्तमाणेत्रैदेवासुरमनुष्यगणैःपूज्यतमाभवतिचेद्राद्यैः॥७७॥टी०॥
धूमावलोद्धृतेनधूमवेधेनिरसेसूतपंचमहारत्नजारितपंचसंख्याकैःमहारत्नैःवज्रादिभिः॥तथाचवज्रंश्वेतमणिकंश्वेतमाणिक्यंनी

नीलमेवच ॥ मरकतंचविज्ञेयामहारत्नानिपंचधा ॥ पुनर्मौक्तिकक्रांतप्रयुक्तनताप्यचुंबकीमिलितेनबीजेनगगनसत्वंसारि
तेनरसेसतिस्वेचरसज्ञागुटिकाभवतितस्मिन्गुटिकारूपरसक्षिप्तमाक्षेणमुखेपतंतिमति इंद्राद्याः देवासुरसिद्धगणै
श्चपूज्यतमोभवति ॥ इंद्रोमघवाआद्याःयेषांतेतेः देवाः अमराः असुराः दैत्याः सिद्धाः देवविशेषाः तेषांयेगणाः समूहाः तैः
कृत्वाअतिशयेनपूज्यतमोभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इतिस्वेचरीसंज्ञागुटिका ॥ ७१ ॥ अथसंवादरूपानंतत्वंसूचयन्नाह ॥ रसवादो
नंतगुणोद्रवगोलककल्कभेदन ॥ कलितःप्रधानसिद्धैःयदृष्टास्तेयंतिनराः ॥ ७८ टी० ॥ रसवादः अनंतगुणः अनंताः गुणाः
यस्यसतथोक्तः अनंताअपरिमिताः कनकत्वारसवादाअनंताः द्रवगोलककल्कानांप्रत्येकमनंतत्वात् इंद्रवायवादिअनंतः
किंभूतः प्रधानसिद्धैनित्यनाथादिभिः कलितः रचितः येमहद्भिः सिद्धैः रसवाददृष्टास्तेनराजयंतिसर्वोत्कर्षणवर्तते ॥ ७८ ॥
अथग्रंथकारेयितुर्वंशवर्णनमाह ॥ नीतांशुवंशसंभवेहृदयकुलजन्मजीवनगुणमहिमा ॥ सजयतीश्रीमदनश्चक्रिातनाथो
रसाचार्यः ॥ ७९ ॥ अथचास्यकारीयनुर्गुणवर्णनमाह ॥ यस्यस्वयंभवतीर्णारसविद्याममकलंगलाधारपरमश्रेयसः हेतुः श्रेय
सिपरमेष्ठिनः पूर्वं ॥ ८० ॥ कर्त्तास्वनामभद्रत्वंसूचयंनाह ॥ तन्मात्किरात नृपतबहुमान भवाप्यरसकर्मरतः रसहृदयारब्धंतेनविरचि
तवानभिक्षुः गोविंदः ॥ ८१ ॥ इतिश्रीमत्कुलवंशपयोधिसुधाकरेभिश्रमहेशान्मंजचनुर्भुजविरचितायांरसहृदयलवात्मान्वयरसहृद
यटीकायांरसप्रणामात्मकोएकानविंशोक्वाधः ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगजाननप्रीतयेभूत् ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

इतिरसहृदयं समाप्तं